

BISERICA REFORMATĂ DIN TURDA VECHĂ: CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DIN ANII 2018–2020

Daniela MARCU ISTRATE^a, Sebastian DOBROTĂ^b, Horațiu GROZA^c

^a Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București, e-mail: dmarcuistrate@gmail.com

^b doctorand, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București, e-mail: sebastian.dobrata@gmail.com

^c doctorand, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: grozahoratiudorin@yahoo.com

Keywords: medieval church, Turda, archaeology of churches, Transylvania, medieval Hungary

Abstract: Turda, one of the foremost settlements of Transylvania and the seat of the homonymous medieval county, appears in documents ever since the 11th century. Except for the Chamber House, the historical secular architecture of the city's central area has disappeared. Nevertheless, part of its ecclesiastical architecture has survived, primarily the Reformed Church of Turda Veche, located between the southern end of the central square and the left bank of the Racilor (Crayfish) Valley, and which, despite the changes that have affected it over time, remains to this day one of the most representative monuments produced by Transylvania's ecclesiastical medieval architecture. The church starts to show up in documents in the early 14th century, when it belonged to the Order of Hermits of Saint Augustine and only much later on, during the 17th century, in the wake of the Reformation, it came into possession of the Reformed community of Turda Veche. The edifice underwent numerous modifications during its existence, so it does not survive in its original shape. Today it stands as a chancel-less hall-church – the choir was demolished in the Early Modern Age – with galleries on its eastern and western sides, Gothic portals on its northern and western sides and a massive southern tower, erected in a historicizing style in the early 20th century. Although it was the subject of a variety of art history studies, until recently the monument did not benefit from archaeological research to shed light on its tangible history.

The first scientific archaeological excavations to touch the structure of the Reformed Church of Turda Veche were undertaken in 2010, when preliminary work for a church restoration project took place. In 2018, research was resumed and intermittently continued until 2020, as part of the project “The Rehabilitation of the Reformed Church “Turda Veche”, Turda Municipality, Cluj County”.

During these years, excavations undertaken in ten archaeological research units, both inside and outside the monument, as well as observations carried out during utilitarian works, allowed researchers to begin reconstructing the structural development and decline of the Reformed Church of Turda Veche and of its site.

The foremost result of the investigation was identifying an earlier stage of the church, respectively a ruined northern wall, the protruding foundation of a triumphal arch and areas of pavement surviving at too great a depth. Due to the limited extent of the excavations, neither the dimensions nor the shape of this earlier church could be determined. Nevertheless, several clues – such as a grave overlapped by the apse, irregularities noticeable in the aboveground structure of the nave, the foundation of a buttress abutting the foundation of the nave, etc. – hint that the changes the church underwent were on a far greater scale than the excavations were able to reveal so far and that it involved expansions both eastward and westward.

The early 14th century probably marked the end of this structure, on whose ruins was erected the current-day church, at least 0.5 m wider in its northern area and likely much longer. The implemented ground plan presented the peculiarity that the nave and the choir were separated from the very beginning by a continuous wall, interrupted only by a single door with a simple stone frame. Later on, a gallery-type rood screen with a continuous wall on its western side, abutted to the northern and southern walls of the nave and similarly interrupted only by a single door, was assembled in the easternmost area of the nave. After surviving a first major fire, the rood screen was demolished after a second one, and the present-day western gallery eventually replaced it.

Regarding the razed choir, the research proved unable to uncover chronological indicia able to date its disappearance; based on documentary evidence, it was already in ruins in the 18th century. Its former inside area was reused for the construction of a bell-tower – which collapsed in 1862 – and on its northern wall rose a regular building – the Bell-Ringers House, which survived until the early 20th century. The ruins of both these structures could be partially investigated in 2020.

A surprise was the appearance, south-west of the church, during utilitarian works, of several ruined masonry structures. Although it is likely that they belong to monastery buildings, some of them may be Roman in origin. One of the walls was still standing in the 18th century, but not the others, three of which shaped a compartment in which a roof made of Roman tiles collapsed, and which was succeeded southwards by a cobbled alley (?).

Excluding the pieces dating from recent times (18th–20th century), the uncovered material was scarce, limited to several coins, some sherds and a few clothing accessories. Conversely, a large quantity of fragmentary architectural elements was brought to light, some of them from the choir, others from the rood screen while others from structures that cannot yet be identified. The amount of Roman construction materials, often bearing stamps, salvaged and reused in mass for the structures of the medieval church was also impressive. In any case, the presence of several disturbed coins in the backfill of the graves from inside the church is worthy of notice, especially that of a Parvus issued by Charles Robert d'Anjou sometime between 1330 and 1336, a period that matches surprisingly well with the first documentary mention of the monastery – the year 1331.

Although still only at its beginning, the archaeological investigation carried out at the Reformed Church of Turda Veche confirmed the richness of dormant historical data harboured by the subsoil of the site. Continued research – due to happen at some uncertain point of the future – will certainly shed more light on this monument of so great significance for the architectural past of Transylvania.

Cuvinte-cheie: biserică medievală, Turda, arheologia bisericilor, Transilvania, Ungaria medievală

Rezumat: Turda, una dintre cele mai importante așezări ale Transilvaniei și centrul comitatului medieval cu același nume, apare în documente încă din secolul al XI-lea. Cu excepția Casei Cămării, construcțiile laice istorice din zona centrală a orașului au dispărut, în schimb o parte a edificiilor ecleziastice au supraviețuit.

Printre acestea pe primul loc se află Biserica Reformată Turda Veche, amplasată între capătul sudic al pieței centrale și malul stâng al Văii Racilor, și care, în pofta modificărilor care au afectat-o în decursul timpului, rămâne unul dintre monumentele cele mai reprezentative ale arhitecturii ecleziastice medievale din spațiul transilvănean. Biserica este menționată în prima jumătate a secolului al XIV-lea, când aparține Ordinului Eremitilor Sfântului Augustin, iar în secolul al XVII-lea, după Reformă, a intrat în posesia comunității reformate din Turda Veche. Edificiul a suportat în timp numeroase modificări, astfel încât nu a ajuns la noi în forma inițială. În prezent are aspectul unei hale fără cor (acesta a fost demolat în epoca modernă timpurie), cu tribune pe laturile de est și de vest, portaluri gotice pe nord și vest și un turn masiv pe sud, ridicat la începutul secolului XX în manieră istoricizantă. Biserica a făcut subiectul a multiple studii de istorie a artei, dar până recent nu a beneficiat și de cercetări arheologice care să evidențieze evoluția sa istorică concretă.

Primele săpături arheologice pe baze științifice, care au abordat în mod direct structura Bisericii Reformate Turda Veche, au avut loc în 2010, în contextul pregătirilor pentru un proiect de restaurare. În anul 2018, acestea au fost reluate, continuând, cu întreruperi, până în anul 2020, în contextul proiectului „Reabilitarea bisericii reformate „Turda Veche”, mun. Turda, jud. Cluj”.

Pe parcursul acestor ani, executarea a zece unități de cercetare arheologică, atât în interiorul, cât și în exteriorul monumentului, precum și observații făcute cu ocazia lucrărilor utilitare, au îngăduit să se înceapă reconstituirea evoluției și involuției structurale a Bisericii Reformate Turda Veche precum și a terenului pe care îl ocupă.

Principalul rezultat al investigației l-a reprezentat identificarea unei faze mai vechi a bisericii, constând din ruina peretelui nordic, umărul unui arc de triumf și resturi de pavaj la o cotă mult prea joasă. Săpătura fiind foarte restrânsă, nu cunoaștem exact nici dimensiunile și nici forma acestei prime biserici. O serie de indicii – un mormânt suprapus de absida corului, iregularități în elevația navei și adosarea fundației unui contrafort la fundația ei etc – sugerează însă că modificările suferite de biserică au fost de proporții mult mai mari decât s-a putut observa în săpăturile de până acum, iar aceasta a fost extinsă atât către est, cât și către vest.

Probabil la începutul sec. XIV s-a renunțat la acest edificiu, pe ruinele căruia s-a format biserică actuală, mai lată cu cel puțin 0,50 m spre nord și foarte probabil mult mai lungă. O particularitate a acestui plan a reprezentat-o faptul că nava și corul au fost separate încă de la început printr-un zid plin, în care a fost practicată o ușă prevăzută cu ancadrament simplu din piatră. Ulterior, în partea de est a navei a fost creat un Lettner de tipul galerie, delimitat spre vest de un zid plin (adosat pereților de nord și de sud ai navei), în care de asemenea a fost rezervată o ușă. După ce a supraviețuit unui prim incendiu major, Lettner-ul a fost demolat în urma unui al doilea incendiu, fiind eventual înlocuit prin actuala tribună de est.

În privința corului demolat, cercetările nu au putut furniza repere cronologice pentru dispariția sa, dar, conform documentelor, acesta se afla deja în ruină în secolul al XVIII-lea. Fostul său interior a fost reutilizat pentru ridicarea unui turn-clopotniță, care s-a prăbușit la rândul său în 1862, iar peste latura sa nordică s-a așezat o construcție civilă, Casa Clopotarului, dispărută în prima parte a secolului XX. Ruinele ambelor structuri au putut fi parțial investigate în 2020.

Surprinzătoare a fost apariția, în zona de la sud-vest de biserică, cu ocazia lucrărilor utilitare, a mai multor structuri zidite în ruină. Deși probabil în legătură cu ansamblul claustrului mănăstirii, este totuși posibil ca unele să fie romane. Unul dintre aceste ziduri încă mai era vizibil în secolul al XVIII-lea dar nu și celelalte, dintre care trei delimitau un compartiment în care s-a prăbușit un acoperiș de tegule romane, continuat către sud de o alee (?) pietruită.

Cu excepția celor foarte recente (sec. XVIII–XX), artefactele descoperite au fost puțin numeroase, rezumându-se la câteva monede, fragmente ceramice și piese de port. În schimb, a fost descoperită o mare cantitate de fragmente de elemente arhitectonice, unele provenind din cor, altele din Lettner, altele din structuri ce nu pot fi în prezent clar identificate. Ridicată a fost și cantitatea de material tegular roman, frecvent stampat și refolosit în mod masiv în structurile bisericii medievale. Este totuși notabilă apariția a mai multe monede purtate în umpluturile mormintelor din interiorul bisericii, între care și un parvus de la Carol Robert de Anjou, databil în intervalul 1330–1336, ceea ce corespunde surprinzător de bine primei atestări documentare a mănăstirii, anul 1331.

Deși este abia la începuturile ei, cercetarea arheologică a Bisericii Reformate Turda Veche a dovedit potențialul de informație istorică pe care îl poate oferi subsolul terenului care o înconjoară. Continuarea cercetărilor, într-un viitor nesigur, va putea cu siguranță aduce mai multă lumină asupra acestui monument atât de semnificativ pentru trecutul arhitectonic al Transilvaniei.

I. PRELIMINARII

Cercetările arheologice întreprinse la monumentele ecleziastice medievale din proximitatea Turzii au cunoscut în ultimii ani o creștere semnificativă în urma derulării unor proiecte de restaurare cu finanțare europeană. În acest context, cercetările arheologice preventive au permis o abordare exhaustivă a unor importante construcții ecleziastice medievale, precum cele din localitățile Bădeni, Cornești, Moldovenești și Turda (zonele Turda Nouă și Turda Veche).

Turda, una dintre localitățile importante din zona centrală a Transilvaniei, apare în documente încă din secolul al XI-lea¹, fiind centrul comitatului cu același nume, atestat documentar două secole mai târziu². Istoria medievală a așezării este indisolubil legată de exploatarea zăcămintelor de sare din apropiere, în acest context având loc dezvoltarea localității în plan economic, social și sub

aspect edilitar³. Evul Mediu reprezintă perioada în care s-a conturat planul urbanistic al localității moderne, atunci fiind ridicate construcțiile importante ale orașului⁴.

Clădirile laice nu mai există (cu excepția Casei Cămării), în schimb o parte a edificiilor ecleziastice, cu toate modificările și transformările care le-au afectat de-a lungul istoriei, a supraviețuit. Printre acestea, pe primul loc se află Biserica Reformată Turda Veche, care, împreună cu fortificația din jurul ei, reprezintă astăzi ansamblul medieval cel mai valoros al orașului. Amplasată între capătul sudic al pieței centrale și malul stâng al Văii Racilor, biserică este unul dintre monumentele cele mai reprezentative ale arhitecturii ecleziastice din spațiul transilvănean. Potrivit datelor oferite de istoriografia modernă, edificiul aparține în prima jumătate a secolului al XIV-lea Ordinului Eremitilor Sfântului Augustin⁵, urmând ca de la mijlocul secolului al XVII-lea și până astăzi să se afle în posesia comunității reformate din Turda Veche⁶.

¹ DIR.C.I, p. 1.

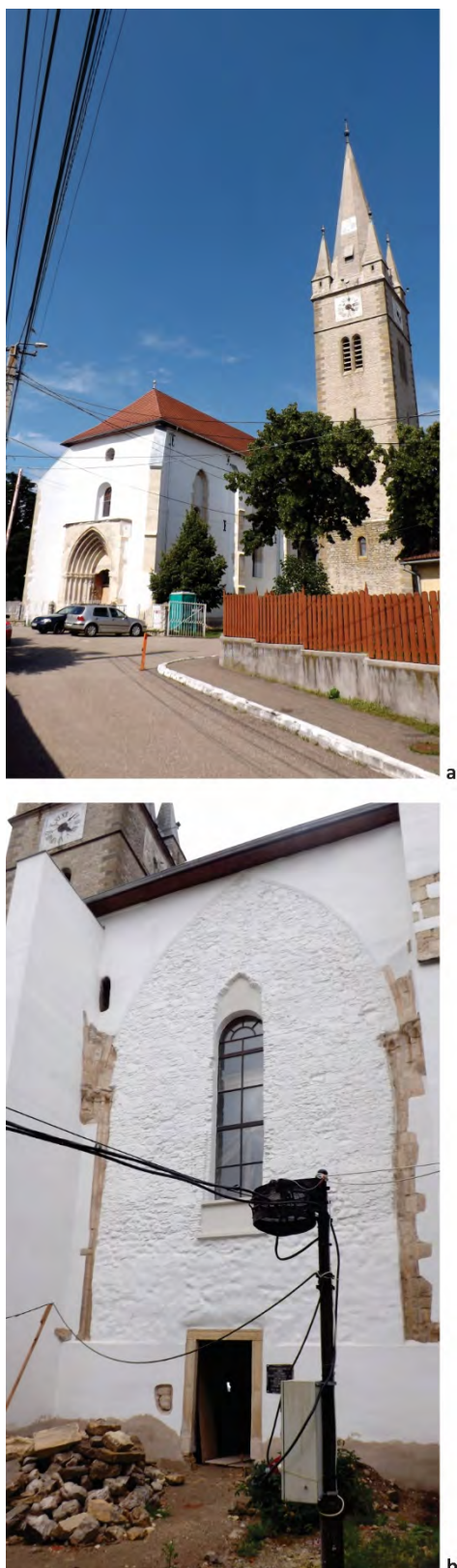
² DIR.C.II, p. 171.

³ Groza 2016, p. 30.

⁴ Niedermaier 1977.

⁵ Bicsok 2001, p. 19.

⁶ Weiss 2013, p. 202.

Figura 1. a) Biserica Reformată Turda Veche văzută dinspre sud-vest; b) actuala latură de est a bisericii / a) The Reformed Church of Turda Veche as seen from the south-west; b) the present-day eastern side of the church.

Biserica și fortificația acesteia s-au păstrat parțial: din biserică a rămas doar nava, iar din fortificație mai pot fi identificate doar segmente din laturile de sud și de vest, precum și ruinele unuia dintre turnuri (SV) (Fig. 1–2).

Forma de astăzi a bisericii reflectă succesiunea etapelor de construcție, a renovărilor și modificărilor intervenite de-a lungul istoriei sale, între care cele mai agresive au fost demolarea corului, înlocuirea bolților gotice, apoi a tavanelor (?) cu bolțile semicilindrice de astăzi și ridicarea turnului clopotniță actual.

II. ISTORICUL CERCETĂRILOR

Primele semnalări ale unor vestigii arheologice la Biserica Reformată Turda Veche sunt relativ recente, informațiile venind de la colecționarul de anticități István Teglás (1853–1915). Curator al parohiei reformate din Turda, Teglás a făcut o temeinică documentare a monumentului, consemnând o serie de descoperiri întâmplătoare care trebuie să fi avut loc în cursul lucrărilor edilitare de la cumpăna veacurilor al XIX-lea și al XX-lea⁷.

În anul 2006, a avut loc prima cercetare arheologică propriu-zisă în vecinătatea monumentului⁸, limitată însă la executarea unei singure unități de cercetare în zona de sud-vest a fostei necropole⁹. Pe lângă descoperirea și cercetarea a 27 de morminte dispuse pe două orizonturi de înmormântare, au mai fost identificate două structuri zidite. Cercetarea nu a avut amploarea necesară pentru stabilirea unor concluzii finale, la acel moment neputând fi oferite răspunsuri clare în ceea ce privește apartenența ruinelor.

Prima cercetare arheologică preventivă a bisericii a avut loc în anul 2010, fiind parte din seria de operațiuni premergătoare deschiderii unui șantier de restaurare¹⁰. Au fost realizate trei unități de cercetare, două pe latura de sud a navei și una în partea de est, pe locul fostei abside a sanctuarului. Aceste investigații au furnizat o serie de informații despre clădire, dintre care cea mai importantă a constat în identificarea absidei demolate și stabilirea dimensiunilor generale ale bisericii. Au fost înregistrate date tehnice privind structura fundației, tehnica de construcție, materialul utilizat (și reutilizat), cotele de fundare ale navei și corului etc. Materialele descoperite au fost predominant modern timpurii, stratigrafia fiind puternic deranjată prin intervenții recente. Au fost identificate și cercetate numeroase morminte, unul dintre ele furnizând informații deosebit de prețioase cu privire la existența unui lăcaș de cult anterior construcției actuale¹¹.

Deschiderea șantierului de restaurare a bisericii în anul 2018 a oferit ocazia de a completa informațiile prin deschiderea unor noi suprafețe de cercetare. Trebuie

⁷ Groza 2020, p. 164.

⁸ Cercetarea a fost coordonată de dr. Ana Căținaș, în acea perioadă muzeograf la Muzeul de Istorie Turda.

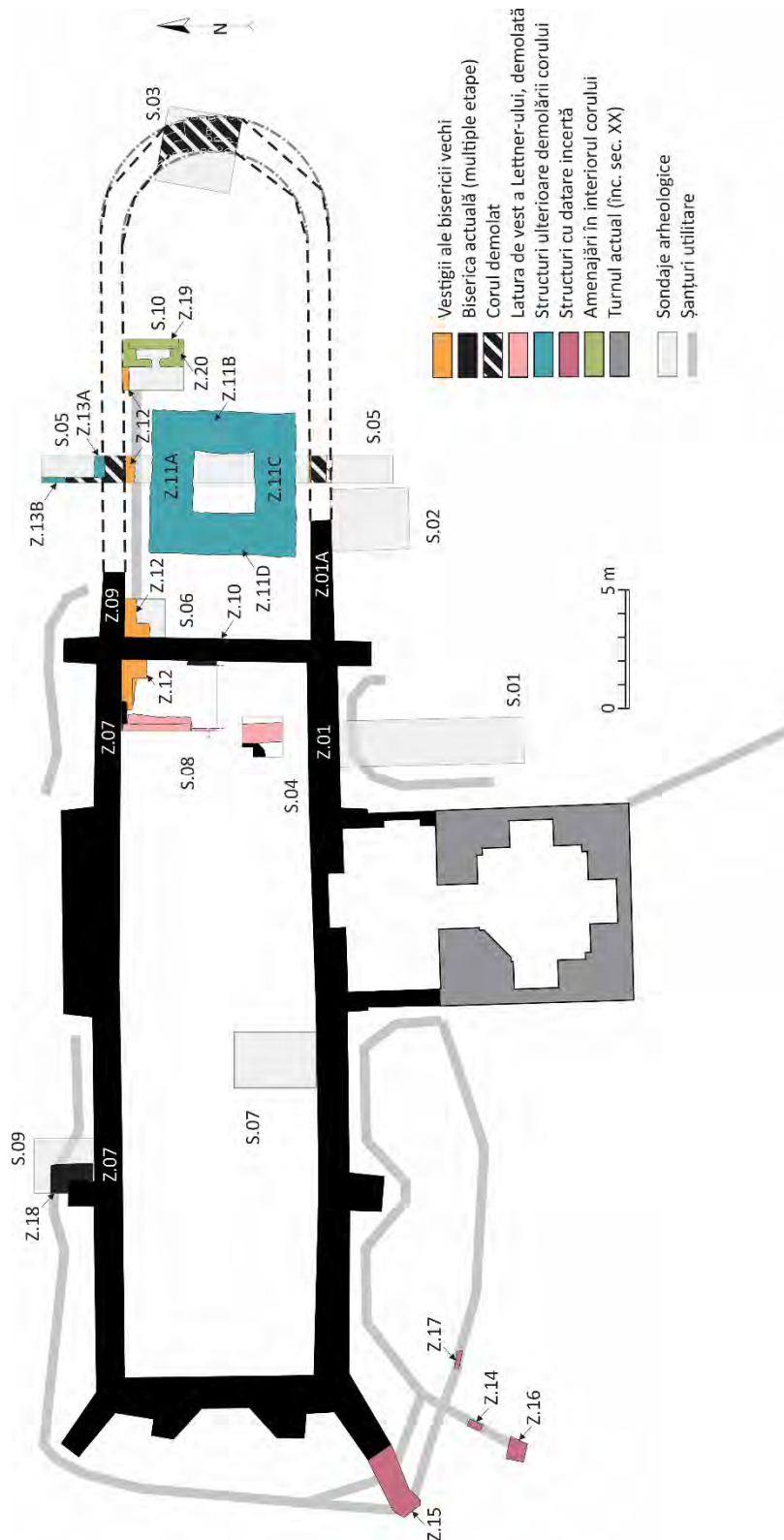
⁹ Groza 2020, p. 166.

¹⁰ Marcu *et alii* 2011, p. 242.

¹¹ Marcu *et alii* 2011.

precizat faptul că în niciuna dintre aceste campanii nu a fost vorba despre un proiect propriu-zis de cercetare arheologică a monumentului, ci doar despre realizarea unor cercetări preventive și supravegheri, determinate, cu o singură excepție, strict de necesitățile elaborării și

execuției proiectului de restaurare. Materialul de față se referă la investigațiile din anii 2018–2020, rezumând mai ales acele date legate de structurile construite existente sau recuperate, urmând ca artefactele și cimitirul să fie prelucrate mai amănunțit într-o etapă ulterioară (Fig. 2).

Figura 2. Plan general – săpături 2010, 2018–2020 și principalele descoperiri Legendă: portocaliu – vestigii ale bisericii vechi; negru – biserica actuală (multiple etape); negru hașurat – corul demolat; roz – latura de vest a Lettner-ului, demolată; bleu – structuri ulterioare demolării corului; purpuriu – structuri cu datare incertă; verde – amenajări în interiorul corului; cenușiu închis – turnul actual (inceputul sec. XX); gri deschis – șanțuri utilitare / General plan of the excavations carried in 2010 and 2018–2020 and of the main finds. Explanation: orange – remnants of the old church; black – the present-day church (multiple constructive phases); hatched black – the dismantled choir; pink – the western wall of the rood screen, demolished; blue – structures raised after the dismantling of the choir; purple – structures with uncertain dating; green – arrangements inside the choir; dark grey – the present-day tower (early 20th century); light grey – archaeological research trenches; light grey line – utilitarian trenches.” în loc de „Plan general – săpături 2010, 2018–2020 și principalele descoperiri / General plan of the excavations carried in 2010 and 2018–2020 and of the main finds.

III. CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DIN ANII 2018 ȘI 2020

III.1. Prezentare generală

La sfârșitul anului 2018 a fost reluat proiectul de cercetare arheologică, prin realizarea unui singur sondaj (S.07A) în interiorul bisericii, într-o zonă indicată de către constructor. Cercetarea a avut ca scop investigarea arheologică a unei zone considerate instabilă pentru montarea schelelor, în vederea începerii lucrărilor de consolidare a boltii¹².

Pe parcursul anului următor, s-au desfășurat doar operațiuni de supraveghere și monitorizare a șantierului, respectiv asistență de specialitate pentru intervenții utilitare minore, care nu au afectat situații arheologice.

Cercetările cele mai ample au fost realizate în vara și toamna anului 2020, când șantierul de restaurare se apropia de final și erau necesare clarificări privind planimetria, etapele de construcție și mai ales evoluția nivelului de călcare. Obiectivele principale au fost obținerea unor date privind structura terenului, verificarea substructurii bisericii actuale și identificarea posibilelor vestigii ale unor epoci anterioare, stabilirea etapelor și fazelor de construcție. Pentru aceasta au fost deschise mai multe unități de cercetare. În același timp au fost monitorizate arheologic intervenții utilitare precum refacerea sau relocarea rețelelor electrice și de gaze, coborârea nivelului de călcare și montarea împământării, amenajarea generală a terenului prin coborârea nivelului de călcare în interiorul și exteriorul clădirii.

Numerotarea unităților de cercetare, a structurilor zidite, a complexelor și a mormintelor s-a făcut unitar, pornind de la cele identificate în anul 2010 și continuând cu cele din anul 2018, iar adâncimile au fost măsurate constant de la pragul intrării de est în navă.

III.2. Planul cercetărilor

În campania de cercetare din anii 2018–2020, proiectantul general a acceptat realizarea a trei unități de cercetare, proiectate inițial atât în interiorul, cât și în exteriorul bisericii. Pe parcurs, acest plan de lucru s-a modificat aproape complet, datorită situațiilor concrete din șantier. În anul 2018, constructorul a solicitat verificarea unei zone din navă, unde terenul era vizibil lăsat, și astfel a fost trasată S.07. Ulterior, cercetările arhitecturale au sugerat existența unei structuri complexe în partea de est a navei, între aceasta și cor, astfel că s-a decis abandonarea unei propuse magistrale nord–sud prin navă și concentrarea săpăturilor în partea de est a acesteia, unde au fost trasate S.04, S.06 și S.08. În sfârșit, proiectul de amenajare a părții de est, pe zona fostului cor, a permis realizarea unei secțiuni magistrale nord–sud prin această parte dispărută a bisericii. Arheologii au

solicitat apoi o casetă în exterior pe latura de nord a navei, pentru a verifica posibilitatea existenței unei nave mai vechi decât cea actuală, posibilitate sugerată de săpăturile din S.08 – iar beneficiarul a acceptat (S.09). În sfârșit, o structură apărută în partea de est a impus deschiderea unei mici casete, S.10. Cu aceste coordonate generale, cercetarea s-a încheiat, cu rezultate parțiale, dar totuși valoroase (Fig. 2).

În interior au fost realizate:

- **Secțiunea S.04** (1,70 × 1,70 m), cu o adâncime maximă de -0,65 m, deschisă lângă stâlpul sudic al tribunei de est. A fost identificat un fragment de zid atribuit Lettner-ului și a fost cercetată parțial fundația stâlpului.

- **Secțiunea S.07** (3,70 × 2,60 m), orientată N–S, cu o adâncime maximă de -3,00 m, prevăzută inițial ca o magistrală în interiorul navei în cea de-a doua travee dinspre vest, ce urma să identifice stratigrafia și nivelurile de călcare din această zonă a bisericii. S-a început cu o casetă plasată la 12,85 m de capătul de vest al navei, dar săpătura s-a efectuat aproape exclusiv în umplutura unei cripte, al cărei perete masca fundația navei. La nord de criptă, către centrul navei, au fost descoperite mai multe morminte de inhumație. Ulterior, s-a renunțat la extinderea acestei casete către nord, considerându-se mai importantă cercetarea părții de est a navei, dar și din cauza numărului foarte mare de morminte.

- **Secțiunea S.08** (4,00 × 3,00 m), orientată N–S, cu o adâncime maximă de -3,25 m, deschisă în colțul de nord-est al navei, pentru a se putea observa relația zidurilor din această zonă și verifica configurația presupusului Lettner. A fost identificată o fază de construcție mai veche a bisericii, ce includea baza unui arc de triumf, și un fragment din latura de vest a Lettner-ului. Stratigrafia a relevat trei niveluri de călcare: unul din perioada primei faze de construcție, celelalte două din perioada bisericii actuale, toate refăcute în urma unor incendii.

În exteriorul monumentului au fost realizate următoarele săpături:

- **Secțiunea S.05** (16,00 × 1,25 m), orientată N–S, cu o adâncime maximă de -2,50 m, transversal peste ruinele corului demolat; ulterior, a fost extinsă către est, până la 2,00 m lățime, pe o porțiune de 1,25 m, între Z.09 și Z.11A, în scopul identificării colțului de sud-est al unui turn-clopotniță descoperit în săpătură. Au fost studiate ruinele corului și au fost identificate rămășițele unor construcții ridicate în zonă ulterior demolării corului, precum turnul-clopotniță (Z.11A–D) și casa clopotarului (Z.13A–B). O secvență stratigrafică coerentă a putut fi observată doar la sud de cor, identică cu cea înregistrată în secțiunea S.02 (2010).

- **Secțiunea S.06** (1,80 × 1,60 m), orientată E–V, cu o adâncime maximă de -1,60 m, a fost deschisă în colțul de nord-vest al corului, pentru a se putea observa relațiile dintre cele trei ziduri care se întâlnesc în acel loc: zidul nordic al navei, actualul perete estic și structurile propriu-

¹² Groza 2020, p. 167.

zise ale corului. S-a conturat o situație similară celei din S.08, cu ruinele unei faze anterioare constând în umărul unui arc de triumf și fundația laturii nordice a corului.

● **Secțiunea S.09** (2,90 × 2,60 m), orientată N–S, cu o adâncime maximă de -1,70 m, deschisă pe latura de nord a navei, la est de primul contrafort, în zona de pornire a traveei de vest. Cercetarea a furnizat rezultate limitate, suprafața investigată fiind în mare parte ocupată de fundația masivă a contrafortului (Z.18), care spre est era adosată laturii de nord a navei.

● **Secțiunea S.10** (2,90 × 2,40 m), orientată N–S, cu o adâncime maximă de -1,20 m, deschisă în zona fostului cor al bisericii, ca urmare a descoperirii unor structuri zidite la supravegherea introducerii unui cablu electric. A fost identificată o mică încăpere (Z.19) ce fusese la un moment dat amenajată în interiorul corului, dar funcțiunea ei rămâne incertă.

III.3. SUPRAVEGHEREA ARHEOLOGICĂ

Supravegherea arheologică a fost necesară datorită lucrărilor utilitare incluse în proiectul de restaurare, precum: refacerea împământării, a rețelelor subterane electrice și de gaze, coborârea nivelului de călcare etc. Supravegherea a avut practic un caracter permanent, desfășurându-se în paralel cu lucrările de restaurare, toate lucrările de intruziune în sol realizate de constructor sau de parteneri asociați acestuia fiind executate manual și asistate de un arheolog din colectivul de cercetare. În general, intervențiile utilitare au fost minore, săpătura efectuându-se în depuneri târzii și/sau umpluturi recente, ce nu au afectat situații arheologice. Au existat, totuși, câteva situații când, pentru documentarea unor vestigii, supravegherea s-a transformat în cercetare.

III.3.1. Introducerea utilităților (rețele electrice și gaze naturale)

La sud-vest de biserică, între prima travee vestică și poarta actuală, au fost identificate în cadrul acestor lucrări ruinele mai multor ziduri (Z.14–Z.17), dintre care cel puțin unul (Z.15) cu două faze de construcție. Situația arheologică a fost documentată și înregistrată în planul general al descoperirilor. Pe latura de nord a fostului cor, aproape de intrarea principală în curtea bisericii, descoperirea unei structuri zidite a dus la decopertarea unei zone mai întinse și la deschiderea unității de cercetare S.10.

III.3.2. Coborârea nivelului de călcare în interiorul navei bisericii

Supravegherea arheologică din interiorul navei a urmărit lucrările constructorului de coborâre a nivelului de călcare în scopul realizării unei nivelări până la cota

stabilită de proiectant și a reamenajării acestuia. Evacuarea umpluturii din interiorul bisericii pe o adâncime de -0,30 m, a adus la suprafață o serie de artefacte, în marea lor majoritate recente.

III.3.3. Coborârea nivelului de călcare la exteriorul monumentului

Coborârea nivelului de călcare în jurul bisericii a fost atent monitorizată. Intruziunea în sol a fost minimală, nedepășind 0,15–0,20 m. Totuși, au existat câteva situații care au necesitat o temeinică documentare, cea mai semnificativă în partea estică, unde coborârea terenului a ajuns pe nivelul ruinelor fostului turn clopotniță (Z.11A–D), impunându-se decopertarea integrală a acestei structuri.

IV. REZULTATELE CERCETĂRII ARHEOLOGICE

Intervențiile efectuate asupra monumentului (cercetarea și supravegherea arheologică, intervențiile constructorului – desfaceri de zidărie, coborârea nivelului de călcare, observații asupra paramentului etc.) au facilitat delimitarea unor etape de construcție și au adus la suprafață un număr însemnat de vestigii. Aceste descoperiri au fost grupate în funcție de zona cercetată: interiorul sau exteriorul monumentului. Datorită situațiilor specifice, rezultatele cercetărilor vor fi prezentate pe sectoare, respectiv: nava bisericii, corul demolat și zona din exteriorul monumentului.

IV.1. Interiorul navei bisericii

Săpăturile cele mai relevante din interiorul navei s-au efectuat în zona actualii tribune estice (amplasamentul fostului Lettner), în unitățile de cercetare S.04 și S.08. Cercetările au scos la iveală mai multe structuri zidite, databile în patru etape distincte (Fig. 2–3).

Etapa I (Z.12)

Cel mai vechi zid descoperit a fost Z.12, păstrat sub formă de ruină suprapusă de actualii pereți de nord și de est ai navei, dar și de o parte a peretelui nordic al fostului cor (Fig. 3–8, 13, 18–20, 23, 25). Z.12 a fost observat atât în interiorul navei (S.08), cât și în exteriorul acesteia, în fostul cor (S.06 și, probabil, S.05). Zidul, cu talpa la W-3,40–3,45 m, este clădit din piatră legată cu mortar, cărămida fiind utilizată doar ocazional pentru egalizări. Partea inferioară a fundației, de la cca W-2,70 m în jos, este complet înecată în mortar, consecința faptului că a fost edificată în pământ lutos. La W-1,50 m, fundația prezintă un decroș, destul de superficial (cca 15 cm la est, îngustându-se spre vest pentru a dispărea complet). Zidăria de deasupra lui este mai îngrijită și este posibil să fi funcționat ca elevație.

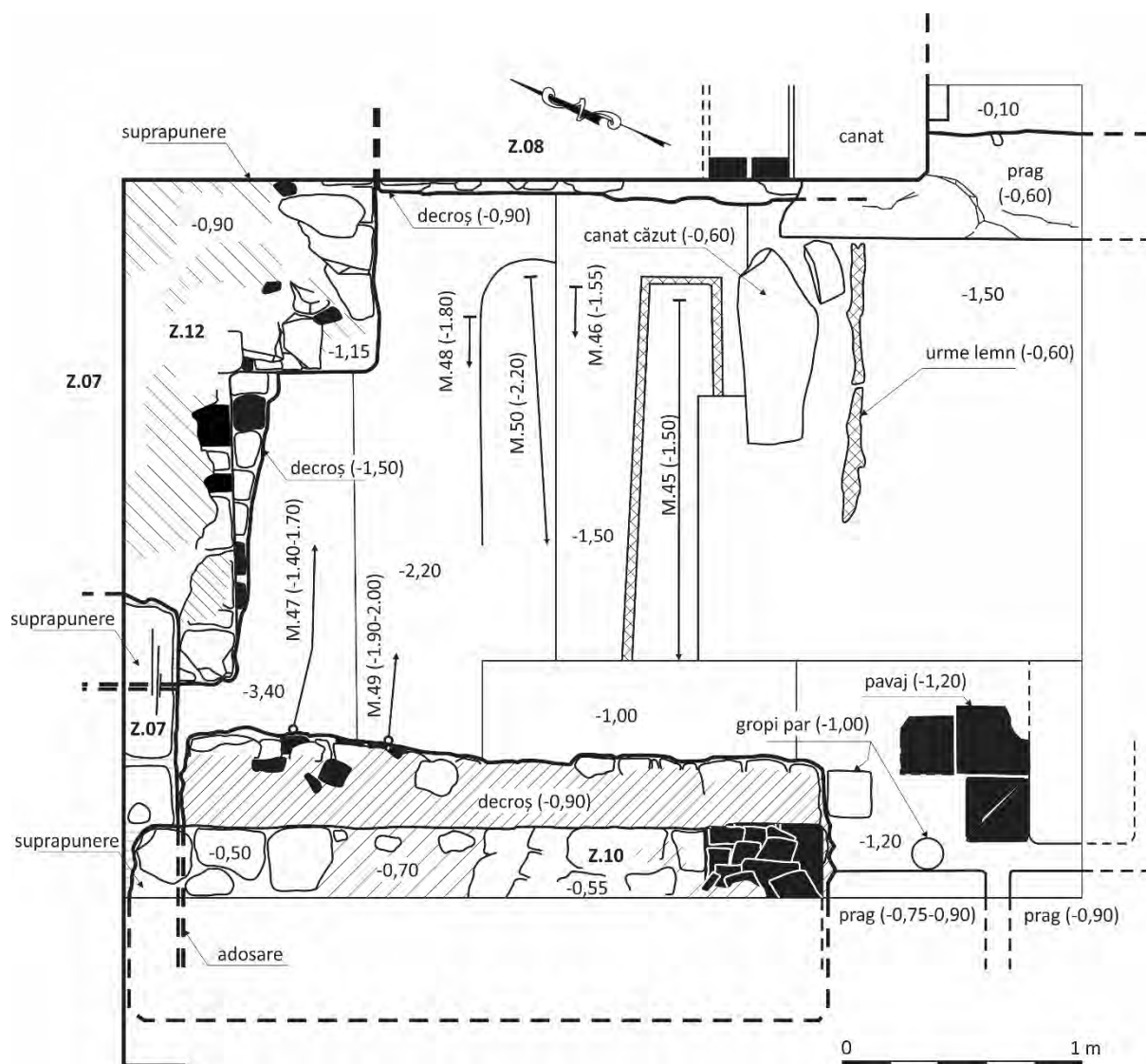

Figura 3. Secțiunea S.08 – grund / Trench S.08 – ground plan.

Figura 4. Ruine ale bisericii vechi – umărul arcului de triumf și fragment din fundația laturii de nord a navei / Ruins of the old church – the protruding foundation of the triumphal arch and part of the foundation the northern wall of the nave.

În interiorul navei, zidul a fost demolat în pantă pe lățime (N-S), de la cca W-0,90 m la cca W-1,15 m, această porțiune fiind suprapusă apoi de zidăria peretelui actual al navei. La 2,10 m distanță de colțul de nord-est al navei către vest, Z.12 a fost demantelat sistematic până la cca W-2,70 m. Șanțul de demantelare a lui Z.12 și de fundare a noii structuri a fost clar vizibil și este descris mai jos în cadrul stratigrafiei.

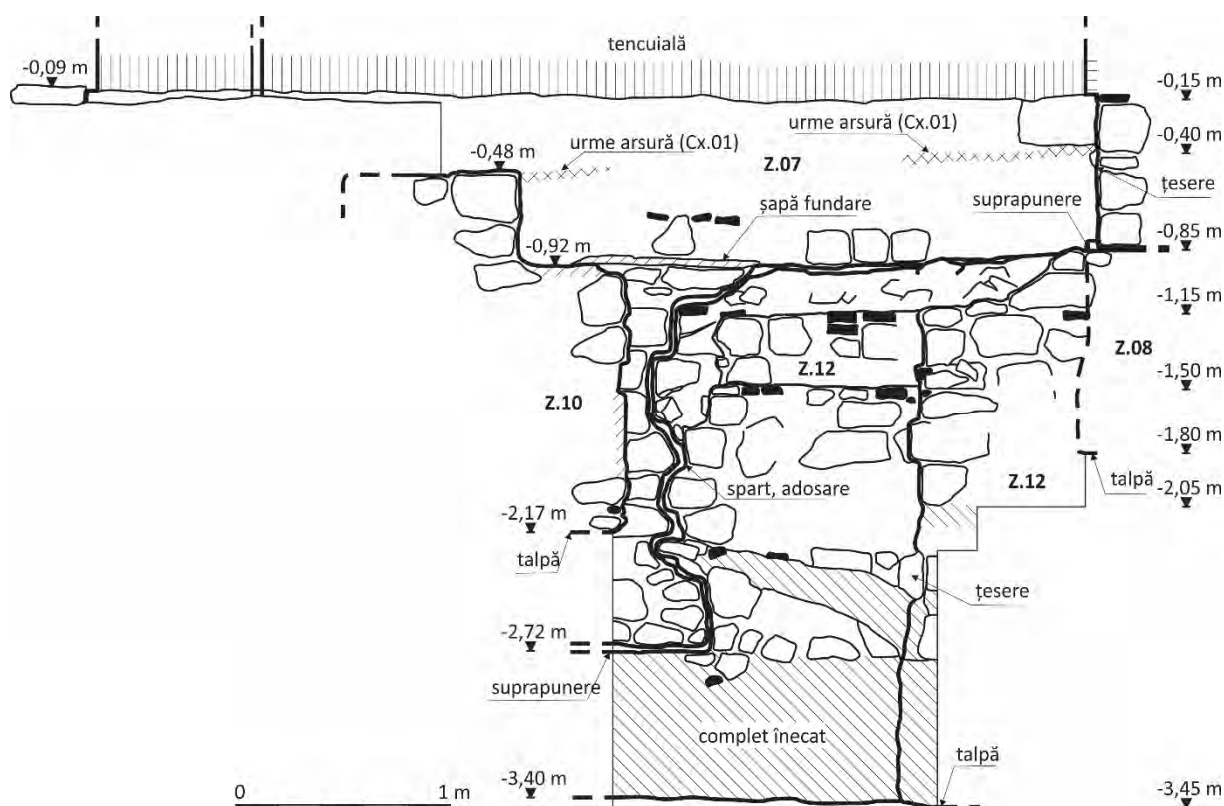
Z.12, ce constituia odinioară latura de nord a bisericii, a fost identificat clar pe o lungime de cca 5,00 m, atât cât au permis secțiunile arheologice S.08 (2,20 m) și S.06 (1,80 m). La nivelul său de demolare, Z.12 apare ca un decroș lat de cca 0,50 m față de linia elevației actuale și a fundației lui Z.07. La limita actualului perete de est, zidul

se întoarce către sud, formând un umăr de fundație cu dimensiunile 2,40 x 0,50 m.

Acestei etape îi corespunde un nivel de călcare identificat în interiorul navei la W-1,20 m, amenajat cu tegule romane întregi și fragmentare (Fig. 3, 8-9).

Etapa II – biserica actuală (Z.07, Z.08)

Z.12 a fost demolat, iar pe ruina inegală care a rezultat a fost așezată zidăria noii laturi de nord a bisericii (Z.07) și a laturii de est a Lettner-ului (Z.08). Cele două ziduri sunt țesute și fac corp comun cu elevația actuală a bisericii (Fig. 5).

Figura 5. Secțiunea S.08 – parament nord, cu ruinele bisericii vechi (Z.12) suprapuse de structura bisericii actuale (Z.07) / Trench S.08 – drawing of the northern side, with ruins of the old church (Z.12) superposed by the structure of the present-day church (Z.07).

Fundația peretelui de nord al navei (Z.07) este așezată pe ruina descrisă anterior (Z.12) la cca 0,50 m față de marginea sudică a acesteia (Fig. 3-8, 13). În lipsa unei cercetări arheologice în exteriorul bisericii, planează incertitudinea asupra unei eventuale extinderi a lăcașului de cult, deși Z.12 sugerează că, la construirea lui Z.07, nava a fost lărgită cu jumătate de metru.

Cercetarea actualului perete de est a constatat că și fundația lui a fost așezată parțial pe ruina lui Z.12, parțial a coborât pe lângă aceasta până la cca W-1,80 m (talpa fundației). Fundația din piatră a fost înecată în mortar gri-cenușiu și plombată pe alocuri cu fragmente de cărămidă. Limita dintre elevație și fundație, prezentând urma unui

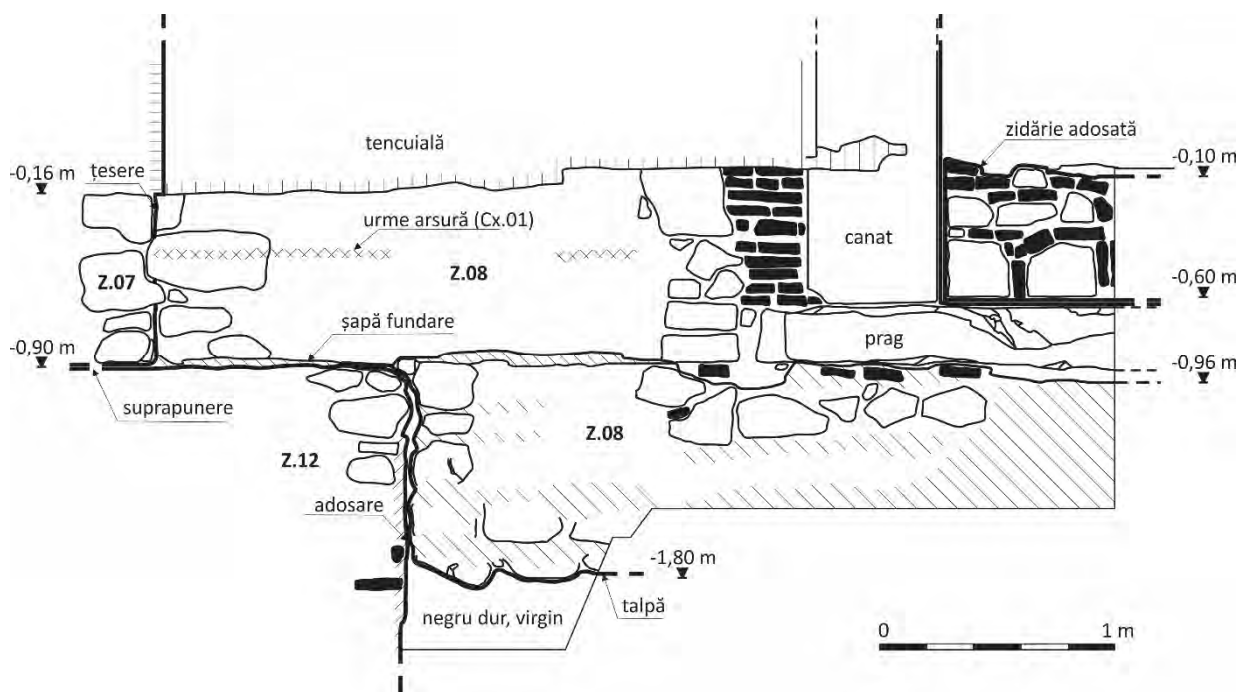
decroș (cca 5 cm), este dată de o șapă de mortar (W-0,80-0,90 m), care a acoperit ruinele lui Z.12 și, totodată, corespunde cu nivelul de construcție al lui Z.07 (Fig. 6).

Elevația lui Z.08 este din piatră legată cu mortar, ocazional fiind folosite și fragmente de cărămidă. La cca 2,70 m de colțul de NE, aceasta include un montanț masiv de piatră, lat de 0,58 m, pentru fixarea căruia zidăria din piatră a fost reparată și uniformizată pe o porțiune lată de cca 0,30 m cu o zidărie clădită din cărămidă. Montanțul formează latura de nord a actualei intrări estice în biserică. Până recent s-a considerat că acest bloc din piatră, ca de altfel întreaga latură de est a bisericii actuale, ține de perioada demolării corului și reducerii în dimensiune a

bisericii. În realitate, actualul perete de est a fost construit odată cu cel de nord, iar intrarea a fost prevăzută din construcție. Canatul de nord, unde a avut loc cercetarea arheologică, se așază, la cca W-0,62 m, pe o dală de mari

proportii, groasă de 0,26–0,32 m și lungă de cel puțin 1,50 m, ce servea drept prag în perioada inițială de funcționare a Lettner-ului (Fig. 6–7).

Figura 6. Secțiunea S.08 – parament est, cu desfășurarea jumătății de nord a zidului ce separa nava de cor (Z.08) suprapunând ruina bisericii vechi (Z.12) / Trench S.08 – drawing of the eastern side, with the wall that used to separate the nave from the choir (Z.08) superposing the ruins of the old church (Z.12).

Cercetarea nu s-a extins până la canatul sudic, astfel încât nu cunoaștem lungimea exactă a pragului. Mult mai târziu, în etapa IV, peste prag a fost ridicată o structură de piatră și cărămidă, cu rolul de a înălța nivelul de la intrare cu cca 0,60 m, intervenția putând fi atribuită etapei în care corul bisericii deja nu mai exista. Structurile zidite atribuite acestei perioade pot fi puse în corelație cu nivelul de călcare identificat în interiorul navei la W-0,85–0,95 m.

Etapa III (Z.10A-B)

În această etapă s-a format efectiv Lettner-ul, ridicându-se latura sa de vest, a cărei structură constă din două elemente: Z.10A (2,90 m), adosat laturii de nord a navei (Z.07), și Z.10B (probabil cu o lungime similară), adosat laturii de sud a navei (Z.01). În elevație, latura Lettner-ului avea o grosime de cca 0,80 m și s-a conturat în partea de nord (Z.10A), la cca W-0,50 m, iar în partea de sud (Z.10B), la cca W-0,10 m.

Numai Z.10A a fost investigat satisfăcător, cercetarea lui Z.10B oprindu-se la nivelul de conturare (Fig. 10, 11/b). Fundația, construită din piatră, are în componență și fragmente de cărămidă și coboară până la cca W-2,10 m. Nivelul de construcție al lui Z.10A (cca W-0,90 m) este marcat printr-un decroș pe fața estică a zidului, lat de 0,30 m. În fundație, Z.10A este clar adosat

lui Z.07, iar resturile elevației sale urcă pe decroșul lui Z.07 și se adosează elevației lui (Fig. 3, 8, 9/a).

Între cele două ziduri se afla de fapt o ușă, a cărei deschidere s-a conturat la 2,40 m distanță de latura nordică a navei, realizată similar celei constatate pe latura de est: zidăria din piatră a fost completată cu zidărie din cărămidă pe o lungime de 0,50 m, pentru a facilita montarea unor elemente din piatră (Fig. 9/b–c). Componente ale acestui ancadrament vestic au fost descoperite în umplutură, în dreptul deschiderii, împreună cu numeroase fragmente de lemn – care, fără îndoială, au aparținut și ele aceleiași structuri (Fig. 3, 14/b–c).

Cantitatea mare de cărbune și lemn ars descoperită sugerează că nivelul inferior al Lettner-ului, între peretele de vest (Z.10) și cel de est (Z.08 – actualul perete de est al navei), era acoperit cu o podină din lemn. Aceleași amenajări îi aparțin și câteva gropi ale unor stâlpi de lemn care acompaniau canatul de piatră al deschiderii vestice, dar rolul lor – structural sau provizoriu – nu este foarte clar.

Pragul intrării vestice fusese inițial amenajat cu lespezi din piatră, dintre care două încă mai puteau fi observate în momentul cercetării. Ele se aflau însă într-o poziție înclinată, ceea ce indică o tasare a terenului, după care pragul a fost refăcut cu lemn (Fig. 8, 9/c).

a

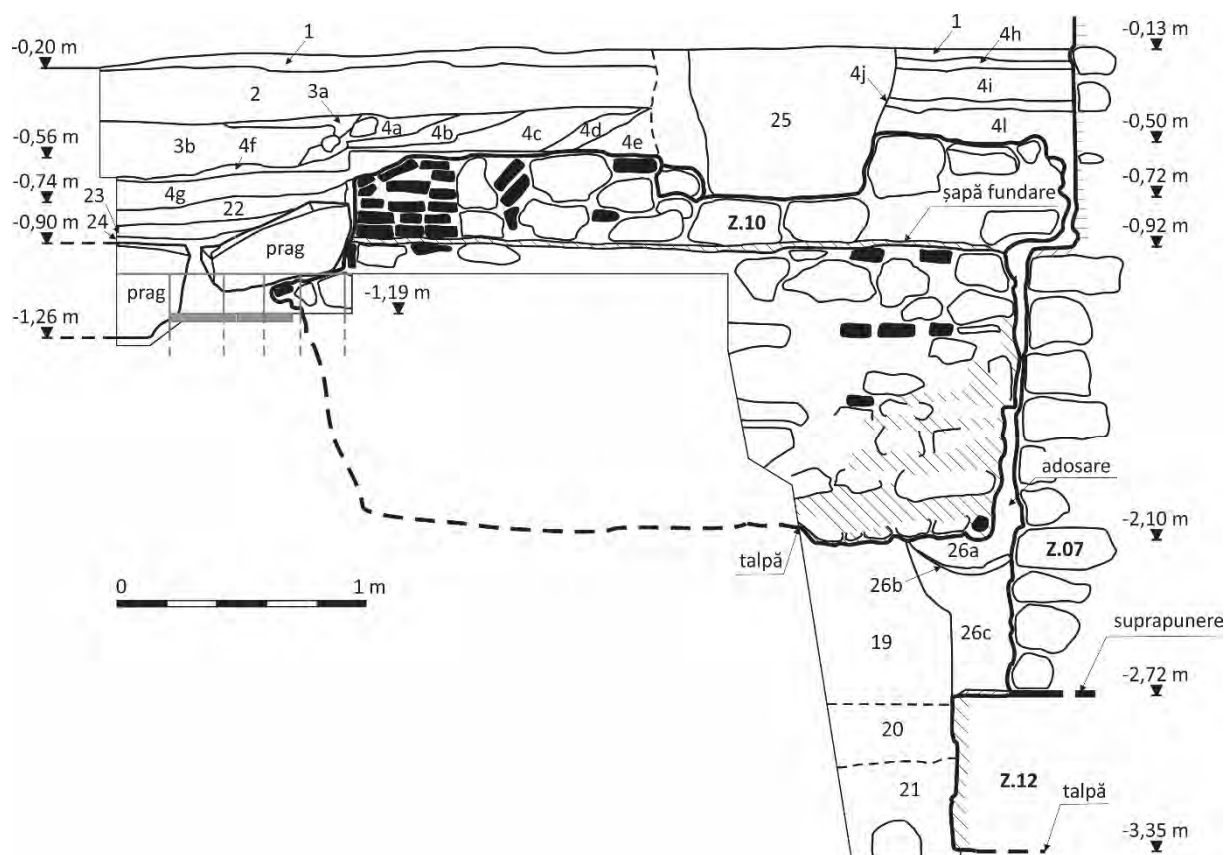

b

c

Figura 7. a) Ruinele bisericii vechi suprapuse de zidul despărțitor dintre navă și cor; b) vedere de ansamblu a jumătății de nord a spațiului de sub galeria Lettner-ului; c) detaliu cu ancadramentul și pragul ușii de trecere dintre navă și cor / a) Ruins of the old church superposed by the wall that separated the nave from the choir; b) overview of the northern half of the area covered by the rood screen gallery; c) close-up with the frame and the threshold of the door connecting the nave and the choir.

Figura 8. Secțiunea S.08 – parament vest, cu zidul de vest al Lettner-ului (Z.10), străpuns de ușă și adosat laturii de nord a bisericii actuale (Z.07), la rândul ei așezată peste ruinele bisericii vechi (Z.12). Legendă: 1. Moloz (mortar alb), amestecat cu pământ; 2. Umpluturi târzii; 3a. Moloz cenușiu; 3b. Moloz cenușiu amestecat cu pământ brun cenușiu; 4. Demolare Lettner (a, c, e, f. Lentile de moloz cenușiu; b, d. Lentile de pământ brun maroniu; g. Lentile de pământ negru amestecat cu galben, urme de cărbune, oase etc.); 19. Pământ negru dur, nepigmentat; 20. Pământ negru dur amestecat cu galben; 21. Lut galben virgin; 22. Strat roșiatic sfărâmișos, posibil lemn putrezit; 23. Pământ brun-cenușiu; 24. Pământ negru bătut, pigment mortar; 25. Groapă modernă, umplutură foarte afânată; 26. Șanț demantelare (a, c. Pământ negru amestecat cu mortar gălbui; b. Lentilă de mortar) / Trench S.08 – drawing of the western side, with the western wall of the rood screen (Z.10), interrupted by its door and abutting the northern wall of the present-day church (Z.07), which in turn superposes the ruins of the old church (Z.12). Explanation: 1. Rubble (white mortar) mixed with soil. 2. Late levelling deposits. 3a. Grey mortar. 3b. Grey mortar mixed with brown-greyish soil. 4. Rood screen demolition deposits (a, c, e, f. Thin layers of grey mortar; b, d. Thin layers of brownish soil; g. Thin layer of dark soil mixed with yellowish soil, traces of charcoal, bones, etc.). 19. Dense dark soil, no admixtures. 20. Dense dark soil mixed with yellowish clay. 21. Undisturbed dense yellowish clay. 22. Crumbly reddish layer, likely rotted wood. 23. Brown-greyish soil. 24. Compacted dark soil, traces of mortar. 25. Modern hollow, very friable backfill. 26. Dismantlement trench (a, c. Dark soil mixed with yellowish mortar; b. Thin layer of mortar).

Etapa IV

În această etapă se încadrează o serie de intervenții care au avut loc începând cu secolul al XVIII-lea (?) și care au dat bisericii forma actuală.

În primul rând s-a renunțat la Lettner, peretele de vest fiind demolat – aparent în urma unui incendiu. Molozul care a rezultat a fost utilizat la reamenajarea nivelului, la o cotă mai ridicată. Nu sunt clare motivele pentru care porțiunea de zid Z.10A a fost demantelată până la nivelul de călcare al perioadei – cota demantelării corespunde cu nivelul de arsură – în timp ce structura sudică Z.10B se păstrează cu 40 cm mai sus, efectiv imediat sub nivelul de călcare actual.

Aproximativ pe locul Lettner-ului a fost ridicată tribuna actuală de est, pe două niveluri, fiecare deschis

către navă prin trei arcade sprijinite pe stâlpi rectangulari masivi de cărămidă și pe pereții laterali ai navei (Fig. 11/a). Zidăria stâlpilor coboară îngrijit până la cca W-0,35 m, unde se așază pe o masă de mortar, cu pietre și fragmente de cărămidă înglobate în ea, ce funcționează ca fundație. Aceasta este, de altfel, și cota la care fusese demantelat Z.10B, iar constructorii tribunei au adosat fundația de fosta latură vestică a Lettner-ului (Fig. 10, 11/b). Deși nu au fost cercetați până la fundație, stâlpul de nord și cei doi pilastri încastrați prezintă aceeași structură de cărămidă și cu siguranță aceeași relație de adosare cu Z.10B, respectiv Z.10A.

Tot în această etapă este probabil să fi avut loc construirea unei cripte descoperite în zona centrală a navei, în secțiunea S.07¹³.

¹³ Groza 2020, p. 166–167.

a

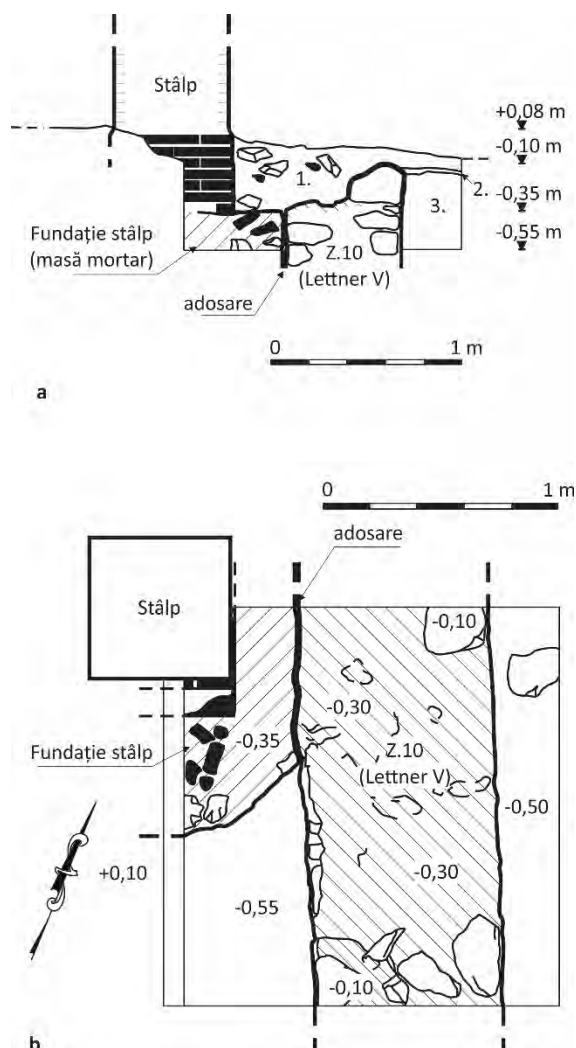

b

c

Figura 9. a) Imagine de ansamblu a jumătății nordice a zidului de vest a Lettner-ului; b) și c) detalii cu zona ușii din zidul de vest al Lettner-ului și cu resturi ale pavajului bisericii vechi / a) Overview of the northern half of the western wall of the road screen; b) and c) close-ups of the door area of the western wall of the road screen and of remnants of the old church pavement.

Figura 10. a) Secțiunea S.04 – profil nord, cu ruina zidului de vest al Lettner-ului (Z.10) și cu stâlpul de sud al actualei tribune de est; b) secțiunea S.04 – grund, cu ruina zidului de vest al Lettner-ului (Z.10) și cu stâlpul de sud al actualei tribune de est. Legendă: 1. Moloz; 2. Lentilă de pământ negru bătut; 3. Umplutură afânată, diferite pigmenții, materiale construcție / a) Trench S.04 – drawing of the northern side, with the ruin of the western wall of the rood screen (Z.10) and the southern pillar of the present-day eastern gallery; b) trench S.04 – ground plan, with the ruin of the western wall of the rood screen (Z.10) and the southern pillar of the present-day eastern gallery. Explanation: 1. Rubble. 2. Thin layer of compacted dark soil. 3. Friable deposits, various admixtures, construction materials.

Figura 11. a) Actuala tribună de est; b) ruina laturii de vest a Lettner-ului, la picioarele stâlpului de sud a actualei tribune de vest / a) The present-day eastern gallery; b) the ruin of the western wall of the rood screen next to the southern pillar of the present-day eastern gallery.

Morminte descoperite în interiorul navei

Săpăturile din interiorul navei au scos la iveală numai un număr limitat de morminte *in situ*, dar o mare cantitate de oseminte reînhumate, fie în gropi de mormânt ulterioare, fie în gropi-osuar. În S.07 au fost documentate morminte conținând unul (M.43, M.44), doi (M.40), trei (M.42) și respectiv patru defuncți (M.41). Mormântul M.40 se afla într-o criptă din care au rezultat osemintele deranjate a încă minim 19 indivizi. Cu excepția lui M.40, niciunul dintre morminte nu a avut însă inventar funerar¹⁴.

Figura 12. Morminte în interiorul bisericii – M.45 în prim plan, cu oase reînhumate aruncate peste sicriu, și M.47 în fundal; între ele și lângă ruina bisericii vechi, oseminte dintr-o groapă de oase ce a tăiat mai multe morminte, inclusiv pe M.47 / Burials inside the church – grave M.45 in the foreground, with reburied bones thrown over the coffin, and grave M.47 in the background; between them and near the ruin of the old church, bones from a bone pit that cut through several graves, including M.47.

În S.08 s-au putut cerceta șase morminte de inhumație (M.45–M.50), toate orientate V–E și așezate la adâncimi cuprinse între W-1,40 și -2,20 m (fig. 12). Mormintele nu se află în relație directă cu nicio structură zidită, singura certitudine fiind că sunt morminte de interior, în parte suprapuse, toate anterioare demolării laturii de vest a Lettner-ului (și incendiului care a precedat acest eveniment). Chiar dacă au fost recuperate patru monede și trei piese de vestimentație din umpluturile gropilor, datarea lor individuală rămâne incertă și, în consecință, puțin relevantă pentru evoluția monumentului.

Mormântul M.45 – a fost descoperit la W-1,50 m, și pare a fi cel mai recent dintre mormintele investigate în S.08, fiind de altfel și singurul care nu a fost afectat sau suprapus de groapa-osuar Cx.03. Într-un singur sicriu de lemn au fost înmormântați un adult și un copil, iar peste

sicriu au fost depuse osemintele mai multor indivizi. Între aceste oseminte, lângă un craniu, a fost descoperit un denar subaerat (fals de epocă?)¹⁵, emisiune monetară a regelui Ungariei, Sigismund de Luxemburg (1387–1437)¹⁶.

Mormântul M.46 – a fost descoperit la W-1,55 m adâncime, aproape complet distrus de groapa-osuar Cx.03 – s-au mai păstrat numai etichetele picioarelor.

Mormântul M.47 – a fost descoperit lângă latura de nord a bisericii, cu capul defunctului, conturat la W-1,40 m adâncime, sprijinit de fundația laturii de vest a Lettner-ului. Corpul a fost așezat în pantă, zona sa mediană conturându-se abia la W-1,70 m adâncime. Picioarele i-au fost distruse de groapa-osuar Cx.03. Pe pieptul defunctului, între coaste, au fost descoperite accesoriile vestimentare din bronz de tip moș și babă, iar în umplutura gropii, sub nivelul de conturare a craniului, o monedă de tip *parvus* (1330–1336)¹⁷, emisiune monetară a regelui Ungariei Carol Robert de Anjou (1308–1342)¹⁸. Moneda are o importanță deosebită deoarece este cea mai veche descoperită până în prezent, fiind în strânsă corelație cu atestarea documentară a mănăstirii augustinieniene din anul 1331¹⁹. În documentul în care este pomenită mănăstirea se vorbește despre o donație a aceluiași rege adresată lui: *religiosus vir Fr. Dominicus, lector ordinis Fratrum eremitarum S. Augustini, Prior in Thorda*²⁰. O altă piesă, scoasă la iveală la W-1,60 m, imediat lângă M.47, între osemintele din Cx.03, a fost identificată cu o monedă de la Matia Corvin²¹.

Mormântul M.48 – a fost descoperit la W-1,80 m adâncime. Din mormânt s-au păstrat doar osemintele etichetelor picioarelor, restul fiind deranjat de groapa-osuar Cx.03. Între oasele etichetei piciorului drept a fost descoperit un denar (1390–1427)²² emis de monetăria (din Timișoara) a regelui Ungariei Sigismund de Luxemburg (1387–1437)²³.

Mormântul M.49 – capul, aflat imediat lângă fundația laturii de vest a Lettner-ului, s-a conturat la W-1,90 m adâncime, ușor sprijinit de fundație; corpul nu a apărut decât la W-2,00 m. De la piept în jos a fost tăiat de groapa-osuar Cx.03, ce i-a afectat și brațul drept. Din umplutura gropii provine un fragment de accesoriu vestimentar de bronz.

Mormântul M.50 – s-a conturat la W-2,20 m, cu o groapă rectangulară cu colțuri puternic rotunjite. Cel mai adânc dintre mormintele identificate în S.08 este, probabil, și cel mai vechi dintre ele, fiind suprapus de mormintele M.46 și M.48, precum și de groapa-osuar Cx.03. Împreună cu M.49, este unul din cele două morminte fără urme de arsură în umplutură. Nu a avut inventar.

¹⁴ Groza 2020, p. 168–169, cu o prezentare detaliată.

¹⁵ Huszár 1979, p. 576. Restaurarea și identificarea monedelor se datorează dr. Emanoil Pripón, cărui îi mulțumim și pe această cale pentru contribuția domniei sale în această etapă a investigațiilor.

¹⁶ Muzeul de Istorie Turda, nr. inv. (șantier) 5B.

¹⁷ Huszár 1979, p. 472.

¹⁸ Muzeul de Istorie Turda, nr. inv. (șantier) 1B.

¹⁹ Bicsok 2001, p. 19.

²⁰ Weiss 2013, p. 170.

²¹ Muzeul de Istorie Turda, nr. inv. (șantier) 12B.

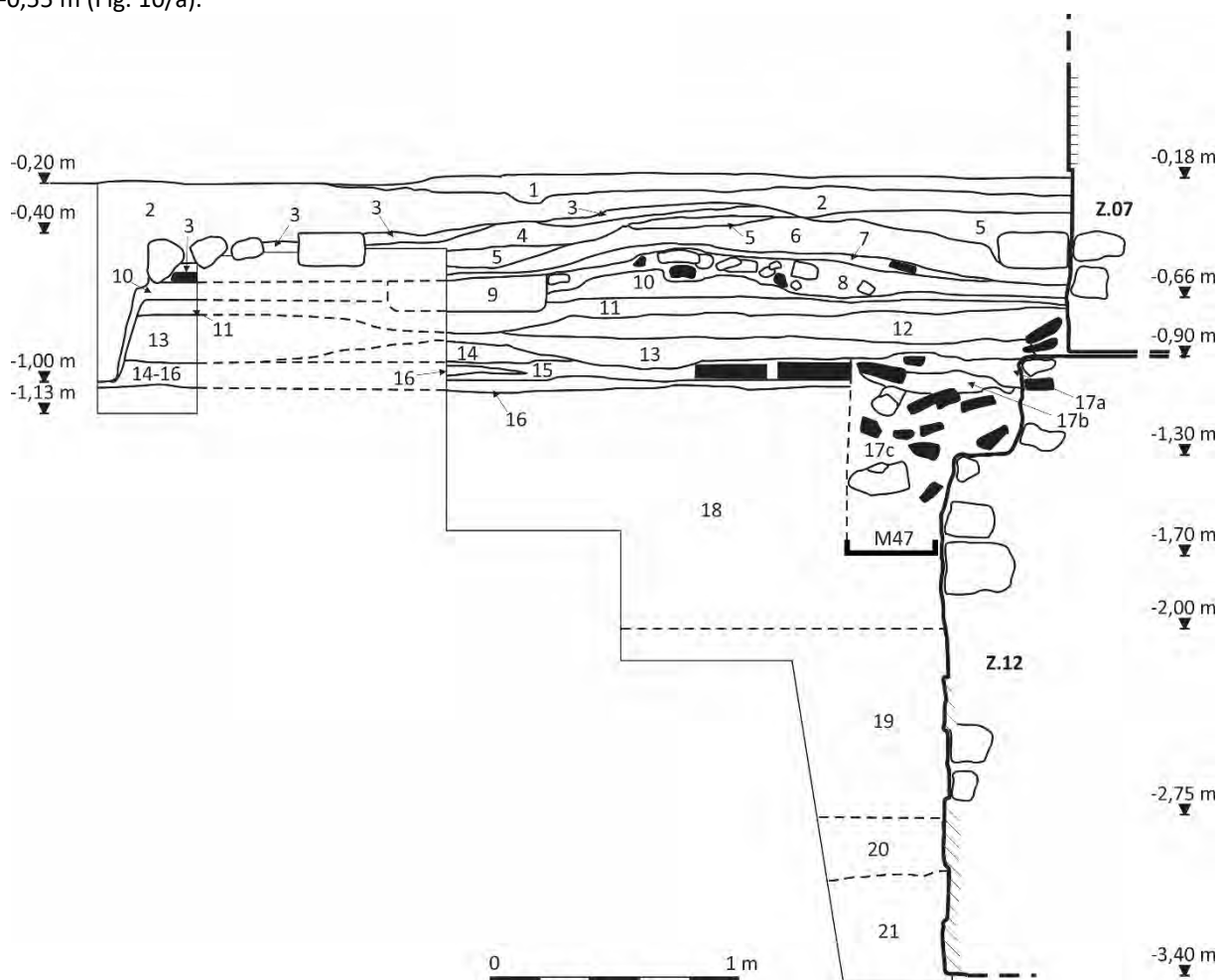
²² Huszár 1979, p. 576.

²³ Muzeul de Istorie Turda, nr. inv. (șantier) 2B

Stratigrafia generală a interiorului navei

Situația stratigrafică din interiorul navei a fost cel mai bine înregistrată în unitatea de cercetare S.08, deschisă în colțul de nord-est al acesteia. Informațiile obținute anterior, în 2018, prin investigarea unității de cercetare S.07A, deschisă în a doua travee dinspre vest a navei, nu au putut fi decât parțial corelate cu noile rezultate, în cele două puncte cercetarea lovindu-se de situații distincte. Unitatea de cercetare S.04 a furnizat o cantitate limitată de informații, săpătura fiind sistată la W-0,55 m (Fig. 10/a).

Din contră, S.08 s-a adâncit până la W-3,50 m (Fig. 13), pentru a atinge talpa de fundare a laturii de nord a navei (identificată la W-3,35–3,45 m). Partea cea mai de jos a secvenței stratigrafice înregistrate pe profilul de vest, până la W-2,75 m, constă din steril lutos, galben curat în partea inferioară, apoi progresiv tot mai amestecat cu negru. Deasupra acestui strat urmează un pământ negru fără pigmenți, până la W-1,70–2,00 m, în funcție de nivelul la care s-au adâncit mormintele, care constituie următorul nivel stratigrafic, un strat mai mult sau mai puțin afânat, pigmentat cu mortar și cărbune.

Figura 13. Secțiunea S.08 – profil intermediar sud-nord, cu succesiunea stratigrafică din interiorul bisericii și cu ruina bisericii vechi (Z.12) suprapusă de latura de nord a bisericii actuale (Z.07). Legendă: 1. Moloz (mortar alb), amestecat cu pământ; 2. Umpluturi târzii; 3. Moloz de mortar alb; 4. Lentilă de pământ brun maroniu; 5. Pământ brun-cenușiu; 6. Moloz de mortar alb; 7. Cărbune; 8. Moloz de mortar alb cu pământ prăfos, multă piatră, cărămidă; 9. Groapă, umplutură afânată; 10. Cărbune; 11. Pământ ars la roșu, relativ afânat; 12. Cenușă; 13. Umplutură afânată, moloz și pigment de arsură; 14. Cenușă; 15. Arsură roșie; 16. Lentilă de lut galben; 17. Groapă (a. Umplutură brun închis, tipică pentru morminte; b. Pământ brun cu mult lut gălbui-cenușiu, similar cu 16; c. Umplutură brună cu foarte multe pietre și cărămizi); 18. Pământ brun, strat morminte, pigmenți de mortar și de arsură; 19. Pământ negru dur, nepigmentat; 20. Pământ negru amestecat cu galben; 21. Lut galben virgin / Trench S.08 – south to north stratigraphic section inside the church, including the ruin of the old church (Z.12) superposed by the northern wall of the present-day church (Z.07). Explanation: 1. Rubble (white mortar) mixed with soil. 2. Late levelling deposits. 3. Rubble (white mortar). 4. Thin layer of brownish soil. 5. Brown-greyish soil. 6. Rubble (white mortar). 7. Charcoal. 8. Rubble (white mortar) mixed with friable soil, many stones and brick fragments. 9. Hollow, friable backfill. 10. Charcoal. 11. Relatively soft red-backed soil. 12. Ashes. 13. Friable deposits, rubble and traces of charcoal and of red-backed soil. 14. Ashes. 15. Red-backed soil. 16. Thin layer of yellowish clay. 17. Hollow (a. Dark-brownish backfill, typical grave backfill; b. Brownish soil mixed with a large quantity of yellowish-greyish clay, same as in layer 16; c. Brownish backfill, with many stones and broken bricks). 18. Brownish soil, burial backfill, traces of mortar, of charcoal and of backed soil. 19. Dense dark soil, no admixtures. 20. Dense dark soil mixed with yellowish clay. 21. Undisturbed dense yellowish clay.

Aproape complet distrus de înmormântări ulterioare a fost primul nivel de călcare identificat din biserică (?), ce a supraviețuit sub forma unei mici porțiuni pavate cu tegule romane, la cota cca W-1,20 m (Fig. 9). Acest nivel corespunde cu demolarea lui Z.12 și se cuvine atribuit perioadei în care biserica a funcționat cu arcul de triumf al acestuia. Cum decroșul fundației lui Z.12 este la W-1,50 m, există totuși posibilitatea ca acesta să nu fie cel mai vechi nivel de călcare al interiorului navei.

Orizontul de înmormântări este sigilat de un al doilea nivel de călcare (W-0,90–0,95 m), amenajat pe o lentilă de pământ galben (W-1,00) peste care au fost așezate tegule romane, cărămizi și pietre (Fig. 14/a). Acest nivel corespunde cu decroșările laturilor de nord și de est ale navei, fiind amenajat probabil imediat după construirea laturii de est a Lettner-ului și refacerii laturii nordice a navei. Ulterior a fost în mod repetat deranjat de morminte, dar refăcut în mod constant până la un incendiu, care a lăsat în urmă un strat gros de cărbune, după care interiorul a fost nivelat și un nou nivel de călcare amenajat (W-0,60 m). Săpătura a fost de prea mică amploare pentru a putea determina dacă în perioada acestui nou nivel de călcare au continuat să se efectueze înmormântări în interiorul bisericii.

Acest ultim nivel de călcare a fost identificat la aceeași cotă și în S.07A. Pe întreaga sa suprafață, acesta conține urmele unui puternic incendiu ce a mistuit biserica, lăsând în urmă un strat gros de 1–8 cm de cărbune (Fig. 14/b–c, 15/a), ale cărui urme sunt clar vizibile chiar și pe pereții bisericii. Incendierea marchează și nivelul de demantelare al laturii de vest a Lettner-ului, al cărei moloz, amestecat cu pământ, compune umplutura de mai sus, până la depunerile foarte recente, ce încep între W-0,20 m și W-0,40 m.

Un nivel de călcare mai recent l-a constituit un pavaj realizat din lespezi de piatră ce s-a păstrat pe alocuri în nava bisericii. În zona tribunei estice, în pardoseală era prezentă o dală inscripționată „1788”, probabil data realizării acesteia. Sub pardoseală, se afla un strat de nisip și pământ amestecat cu moloz și fragmente din piatră de cca 20 cm, provenit de la multiplele renovări ce au avut loc și de la umplutura criptelor care au fost construite în interiorul bisericii între secolele al XVI-lea și al XVII-lea.

Pardoseala recentă din mozaic fusese realizată în cadrul reabilitării generale a bisericii, la începutul secolului al XX-lea. Între bănci se mai observa, la data începerii săpăturilor, vechea dușumea și un strat de pământ bătătorit, ce a constituit, într-o perioadă relativ recentă (secolul al XIX-lea?), un alt nivel de călcare²⁴.

La aceste observații generale mai pot fi adăugate o serie de particularități. Astfel, s-au putut observa mai multe gropi, fără legătură cu mormintele, ce coboară din nivelurile târzii, spărgând stratigrafia anterioară, asupra cărora nu vom insista. De asemenea, cercetarea din S.08

a surprins șanțul de fundare/demantelare al laturii de nord a navei (fundare Z.07 / demantelare Z.12), ce s-a conturat la cca W-2,10 m, imediat sub talpa laturii de vest a Lettner-ului (Z.10) și a putut fi urmărit până la W-2,70 m, respectiv limita superioară a ruinei lui Z.12 (Fig. 15/b).

Figura 14. a) Resturi ale pavajului timpuriu al actualei biserici și ale arsurii inferioare; b) blocuri fasonate prăbușite pe nivelul de arsură superior; c) nivelul de arsură superior / a) Remnants of the early pavement of the present-day church and of the lower burn layer; b) crafted stones tumbled on the upper burn layer; c) the upper burn layer.

²⁴ Groza 2020, p. 171.

O situație interesantă s-a constatat și în zona portalului de vest (Fig. 16/a). Coborârea nivelului de călcare a impus decopertarea și curățarea pragului, în structura căruia a fost descoperit un bloc din piatră de dimensiuni mari ce fusese pus acolo încă de la început. Piatra (1,30 × 0,70 m), deși este deteriorată (prezentând fisuri și spărturi pe margini), conține câteva semne de

scriere ilizibile inscripționate la partea sa inferioară, alături de reprezentarea schematică a unei cruci realizate de meșterul pietrar. Este probabil că, inițial, blocul respectiv a fost parte dintr-un monument funerar (?), ridicat în apropiere anterior construcției actuale²⁵ (Fig. 16/b-c).

Figura 15. a) Succesiunea stratigrafică din interiorul bisericii pe profilul de vest intermediar al secțiunii S.08; b) fragment ceramic surprins în șanțul de demantelare al bisericii vechi / a) Stratigraphic sequence inside the present-day church on the western intermediate side of trench S.08; b) potshard in the dismantlement trench of the old church.

Figura 16. a) Portalul de vest al bisericii; b) și c) detalii cu pragul portalului de vest / a) The western portal of the church; b) and c) close-ups with the threshold of the western portal.

²⁵ Piatra a fost demontată și depusă în curtea casei îngrijitorului bisericii, urmând a fi expusă în momentul amenajării lapidarului medieval al orașului.

Figura 17. a) Caroiaj în interiorul bisericii cu ocazia coborârii de nivel; b) noul pavaj al bisericii / a) Research grid inside the church during surface levelling works; b) the new pavement of the church.

Materiale arheologice descoperite în interiorul navei

În interiorul navei au fost descoperite monede moderne și contemporane, nasturi, mărgelile, fragmente ceramice, fragmente de cahle și pipe, precum și numeroase fragmente arhitectonice de piatră profilată, obiecte metalice (cuie, piroane), materiale de construcție etc. (Fig. 17, 36–37).

IV.2. Corul bisericii

Obiectivul principal al săpăturii din partea de est a bisericii actuale a fost stabilirea unui diagnostic cât mai precis pentru corul medieval demolat, dar rezultatele au fost destul de dezamăgitoare. Ruinele corului se află într-un context foarte aglomerat de construcții și alte intervenții ulterioare, astfel că zidăria propriu-zisă a acestei structuri medievale nu poate fi vizualizată decât fragmentar și incomplet.

Etapa I

Cercetările din S.06 au certificat faptul că Z.12, identificat în colțul de nord-est al navei, continuă spre est, constituind parțial latura de nord a fundației unui prim cor. Z.12 are practic aceleași caracteristici cu cele descrise anterior (decroș la cca W-1,55 m, lat de 5–10 cm; zidărie din piatră, rare fragmente de cărămidă) și a fost demolat la aceeași cotă de W-0,90 m (Fig. 18–20, 25).

Unele particularități au fost surprinse în S.05, unde a fost vizibil un decroș de 0,40 m și o demantelare identificată la două cote diferite de la vest spre est (W-0,75 m și W-0,90 m), intercalate de o intervenție care a deteriorat major fața sudică a zidăriei suprapuse de Z.09. Deși este probabil ca, de la aceste cote în jos, zidăria să dateze din prima etapă identificată, iar de la ea

în sus să aparțină etapei a doua, situația observată nu este pe deplin concludentă (Fig. 23, 32).

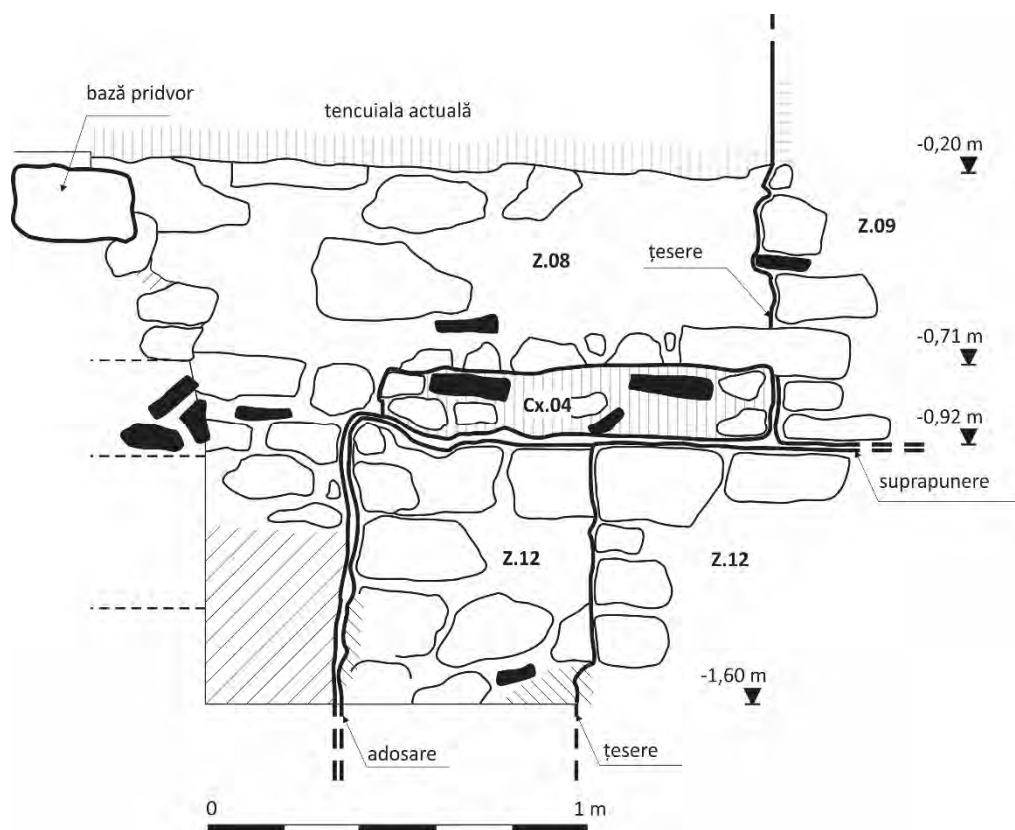
Etapa II

Construirea corului medieval, a cărui latură nordică a fost așezată pe ruinele lui Z.12 (Fig. 2, 18–20, 23, 25, 32). Zidăria fundației nordice este de bună calitate, realizată în asize regulate de piatră, completate pe alocuri cu tegule romane.

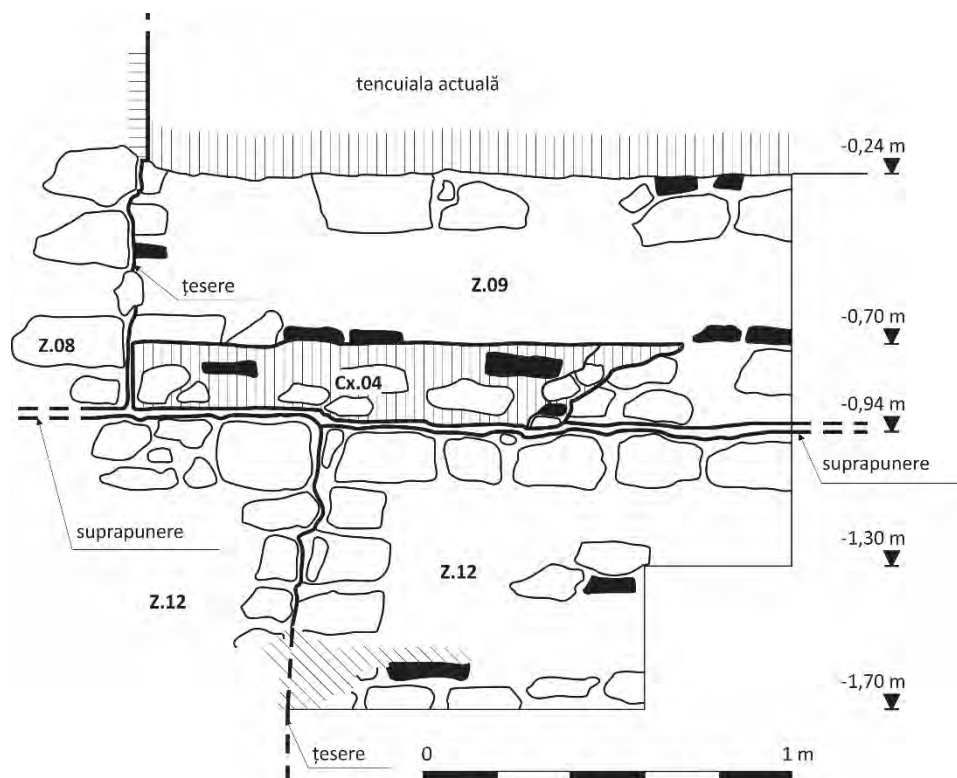
Etapa III

La o distanță de 13 m de peretele estic al bisericii, în interiorul fostului cor, a fost descoperită o structură zidită (Z.19) la cota W-0,30 m, cercetată parțial în S.10. Șirul de blocuri a fost inițial așezat pe un fel de fundație superficială zidită din fragmente de piatră de carieră (rar cărămidă) cu dimensiuni medii, legată cu un mortar gălbui de proastă calitate. Realizată din blocuri mari din piatră (cinci blocuri cu dimensiuni de cca 0,50 × 0,30 m), structura s-a păstrat pe o lungime de 2,70 m pe direcția nord-sud și pare mai degrabă un prag sau o treaptă în interiorul corului (Fig. 22).

Trei dintre blocurile menționate sunt din calcar de Podeni și au o culoare gălbuie. Unul din celelalte două blocuri, cu dimensiunile 0,87 × 0,50 × 0,20 m, a fost finisat mai atent, iar pe partea sa superioară a păstrat incizată o cruce greacă. Piatra provine cel mai probabil dintr-un monument funerar refolosit, ale cărui analogii trebuie căutate. Acest bloc de piatră, întocmai celuilalt, descoperit înzidit în pragul portalului vestic la coborârea nivelului de călcare din interior, ar putea fi anterior lăcașului de cult, provenind din primul nivel de înhumări din necropola mănăstirii.

Figura 18. Secțiunea S.06 – parament vest, cu ruina bisericii vechi (Z.12) suprapusă de structurile bisericii noi (Z.08, Z.09) și de amenajarea nivelului de călcare din interiorul corului (Cx.04) / Trench S.06 – drawing of the western side, with the ruin of the old church (Z.12) superposed by the structure of the new church (Z.08, Z.09) and by that of the inner stepping level of the choir (Cx.04).

Figura 19. Secțiunea S.06 – parament nord, cu ruina bisericii vechi (Z.12) suprapusă de structurile bisericii noi (Z.08, Z.09) și de amenajarea nivelului de călcare din interiorul corului (Cx.04) / Trench S.06 – drawing of the northern side, with the ruin of the old church (Z.12) superposed by the structure of the new church (Z.08, Z.09) and by that of the inner stepping level of the choir (Cx.04).

Figura 20. a) Resturi ale amenajării de nivel de călcare a corului; b) ruina bisericii vechi, suprapusă de amenajarea de nivel de călcare a corului / a) Remnants of the structure of the inner stepping level of the choir; b) ruins of the old church, superposed by the structure of the inner stepping level of the choir.

Figura 21. Actuala latură de est a bisericii / The present-day eastern side of the church.

a

b

c

Figura 22. Amenajări în jumătatea de est a corului, văzute dinspre sud (a), est (b) și vest (c) / Arrangements in the eastern half of the choir, as seen from the south (a), east (b) and west (c).

În conexiune cu Z.19, întinzându-se către vest, s-a conturat Z.20, o construcție de formă patrulateră, cu ziduri groase de cca 0,60 m. Pe latura lungă se afla o mică intrare în dreptul căreia au fost descoperite mai multe materiale de feronerie – clanțe, balamale etc. Interiorul pare să fi fost pavat cu piatră, dar în momentul descoperirii era umplut cu bolovani proveniți cel mai probabil din demolare. Ambele structuri (Z.19 și Z.20) sunt adosate zidului nordic al fostului cor, cel mai probabil la o reamenajare a acestuia, dar funcțiunea lor rămâne a fi clarificată atunci când va fi posibilă o cercetare mai extinsă a zonei respective.

Etapa IV

Demolarea corului, ale cărui ruine se păstrează sub nivelul de călcare actual din exteriorul bisericii (nivelul trotuarului modern) la cota W-0,28 m. Din zidurile corului propriu-zis au supraviețuit numai capetele de vest ale zidurilor laterale, transformate în contraforturi pentru biserica micșorată. Marginile lor dinspre est au fost îndreptate și făcute cu blocuri de piatră fasonată, probabil recuperate din demolarea corului (Fig. 1/b, 21).

Deschiderea dintre navă și cor a fost complet înzidită, fostul perete de la nivelul inferior al Lettner-ului fiind completat până la nivelul închiderii arcului de triumf. Această formă, cu ușa încă funcțională, se păstrează și astăzi, arătând arcul de triumf încastrat.

Etapa V

Acestei etape îi atribuim intervențiile ulterioare demolării corului, care au afectat, în diferite proporții, ruinele acestuia. În principiu este vorba despre activități desfășurate în perioade diferite, dar relativ apropiate unele de altele din punct de vedere cronologic (sec. al XVIII-lea și al XIX-lea) (Fig. 2, 23–24).

După cum s-a menționat mai sus, în conexiune cu demolarea, capetele de vest ale zidurilor laterale au fost reorganizate drept contraforturi.

Ulterior, se remarcă apariția mai multor structuri noi pe amplasamentul fostului cor, precum casa clopotarului, casa parohială, pridvorul și turnul-clopotniță – între timp și acestea demolate, cu excepția casei parohiale. Primele trei construcții enumerate au fost ridicate în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, deranjând corul medieval în diferite proporții. Casa parohială a distrus iremediabil stratigrafia pe întreaga porțiune de sud-est a absidei altarului. Pridvorul era demolat deja în momentul începerii săpăturilor – tot ce s-a mai putut observa a fost că nu avea fundații efective, stând pe blocuri împlântate la W-0,40 m într-o masă de pietre și moloz. Casa clopotarului s-a dezvoltat la nord de cor, lipită de fundația acestuia și refolosind în structura beciului un contrafort medieval, singurul de altfel

descoperit până acum. Zona de la nord de cor nu a fost însă cercetată mai amănunțit, obiectivul secțiunii S.05 fiind limitat la identificarea zidurilor corului și stabilirea configurației terenului.

De o atenție mai mare s-a bucurat, în schimb, ruina unui turn-clopotniță, care s-a conturat la cca W-0,25 m, în interiorul fostului cor, la 3,60–3,75 m distanță de zidul estic actual al bisericii și aproape paralel cu acesta. Forma este patrulateră, având o lungime a laturilor de 6,35 m/6,45 m, cu ziduri masive a căror lățime este cuprinsă între 1,80 și 1,90 m. Pregătirea terenului a presupus golirea completă a interiorului corului, dar cota inferioară a fundațiilor nu s-a putut stabili, săpătura oprindu-se, din lipsă de spațiu, la W-2,55 m (Fig. 23–24).

Materialul de construcție pare să fi fost recuperat din demolarea corului, pentru fundații utilizându-se foarte multe blocuri de piatră masive, fasonate, egalizate cu piatră mai mărunță și fragmente de cărămizi. Tehnica de construcție a imitat un *opus incertum*, cu piatră de calcar de dimensiuni mari și mijlocii, utilizată în general pe fețele exterioare și interioare ale fundației, cu dimensiuni variind de la 0,30 × 0,60 m până la 1,50 × 0,70 m. Pe laturile de sud și est se observă cinci blocuri din piatră refolosite, cu unul sau două orificii de prindere în forma cozii de rândunică, piatră romană tipică de construcție, provenind, probabil, din castrul Legiunii a V-a Macedonica. Alte materiale refolosite la construcția turnului și observate la documentarea acestuia au fost un fragment din soclul medieval al corului, un fragment dintr-un fus de coloană roman din calcar prelucrat și material tegular roman șampilat. Mijlocul zidăriei fundației este alcătuit dintr-un amestec de piatră legată cu mortar pe bază de var și nisip de culoare gri (emplecton), plombată pe alocuri cu material tegular roman.

Turnul a fost demolat, în general, la nivel de fundație, mici fragmente de elevație păstrându-se pe o înălțime cuprinsă între 0,10 și 0,30 m și pe o lungime cuprinsă între 1,70 și 2,80 m, pe colțul de nord-vest²⁶.

Nu au fost constatate elemente cronologice pentru a putea data construirea și respectiv demolarea acestei componente a ansamblului de la Turda Veche. Nici informațiile scrise nu ne ajută prea mult, cel puțin în stadiul actual al cercetărilor, referințele la turnul-clopotniță fiind confuze și chiar contradictorii. Unele surse îl identifică pe locul fostului cor, iar altele ca fiind turnul ridicat în capătul de est al laturii nordice a corului, dar în exteriorul acestuia, de către principele Transilvaniei Gheorghe Rákóczi I²⁷. O altă mențiune se referă la o clopotniță aflată pe unul dintre bastioanele fortificației, care ar fi datat din prima jumătate a secolului al XVII-lea. Datele istorice de care dispunem pomenesc, în anul 1767, turnul-clopotniță²⁸, iar câțiva ani mai târziu, în 1782, este menționat și clopotul de „mijloc” al acestuia²⁹. Nu știm însă despre care clopotniță este vorba: de turnul lui Rákóczi sau despre o altă construcție?

²⁶ Starea ruinei a fost influențată și de decopertările din anii '80, atunci fiind aplicată pentru protecție pe întreaga suprafață a acestuia șapă de mortar și ciment. Actualele lucrări de amenajare a terenului au prevăzut însă coborârea nivelului de călcare în zona respectivă, astfel că șapa modernă a fost înlăturată, iar ruina a fost protejată cu folie din plastic peste care a fost depus un strat de 30 de cm de nisip. Încheierea

lucrărilor din această zonă a fost concretizată prin montarea unui pavaj de piatră.

²⁷ Weiss 2013, p. 159.

²⁸ Teglás 1909, p. 33.

²⁹ Teglás 1909, p. 43.

a

b

c

Figura 24. a) Turnul-clopotniță în interiorul corului dispărut; b) turnul-clopotniță în timpul cercetărilor arheologice; c) turnul-clopotniță în contextul coborârii nivelului de călcare exterior / a) The bell-tower, inside the razed choir; b) the bell-tower during the archaeological excavations; c) the bell-tower during the re-leveling of out the outer surface area.

În anul 1824, parohia a împrumutat bani de la oraș pentru repararea turnului³⁰, dar acesta s-a prăbușit (sau a fost demolat) în anul 1862 și nu a mai fost ridicat, cu toate că au fost strânse fonduri în acest scop. Potrivit unei lucrări recente, enoriașii reformați ar fi început construirea unui turn nou alăturat peretelui estic actual al bisericii (arcul de triumf original înzidit), căruia însă, menționează aceeași sursă, i-a fost pusă doar fundația și primele rânduri din elevație, construcția acestuia nefiind finalizată niciodată³¹.

Fundația turnului apare atât pe planul lui Orbán Balázs³² (chiar dacă nu fidel reprezentată), cât și pe

releveele din anii '80 când au avut loc ultimele lucrări de restaurare ale bisericii³³.

Coordonate stratigrafice în interiorul corului

O secvență stratigrafică coerentă în interiorul corului a putut fi observată doar în colțul de nord-vest, unde săpătura (S.06) a coborât până la W-1,60 m, oprindu-se într-un strat de pământ negru dur, pigmentat cu mortar, ce conținea foarte multă piatră. Acest strat pornea aproximativ de la W-0,85–0,90 m, respectiv de sub o șapă de mortar cu pietre de mari dimensiuni (Cx.04), a cărei față superioară era la W-0,70–0,75 m. Deși pe alocuri spartă, această platformă a fost vizibilă în profilele de sud și est ale secțiunii, iar pe laturile de nord și vest suprapunea ruina lui Z.12 (Fig. 18–20, 25).

Fiind vizibil adosat lui Z.08 și Z.09, apreciem că acest Cx.04 reprezintă amenajarea nivelului de călcare din interiorul corului în etapa a doua a bisericii, după ce s-a renunțat la structura cu arc de triumf (Z.12) și s-a construit un perete plin între navă și cor – ulterior inclus în structura Lettner-ului (Z.08). Drept urmare, nivelul de călcare din interiorul corului ar fi fost în această etapă la cca W-0,70 m, rezultând astfel o diferență de nivel între cor și zona de sub Lettner.

Peste Cx.04 se află un strat gros de pământ brun amestecat cu multe materiale de construcție, atât piatră, cât și cărămidă. Destul de multe pietre sunt profilate, iar între materialele provenind din acest strat sunt și fragmente de cahle-placă smălțuite, cu motive heraldice. Cel mai probabil, acest strat corespunde abandonului și demolării corului. De la W-0,30 m în sus materialele de construcție devin mai rare, dar aspectul general al stratului rămâne același până la limita sa superioară, ce variază între W-0,20 m și W+/-0,00 m, unde este suprapus de molozul de la restaurarea actuală.

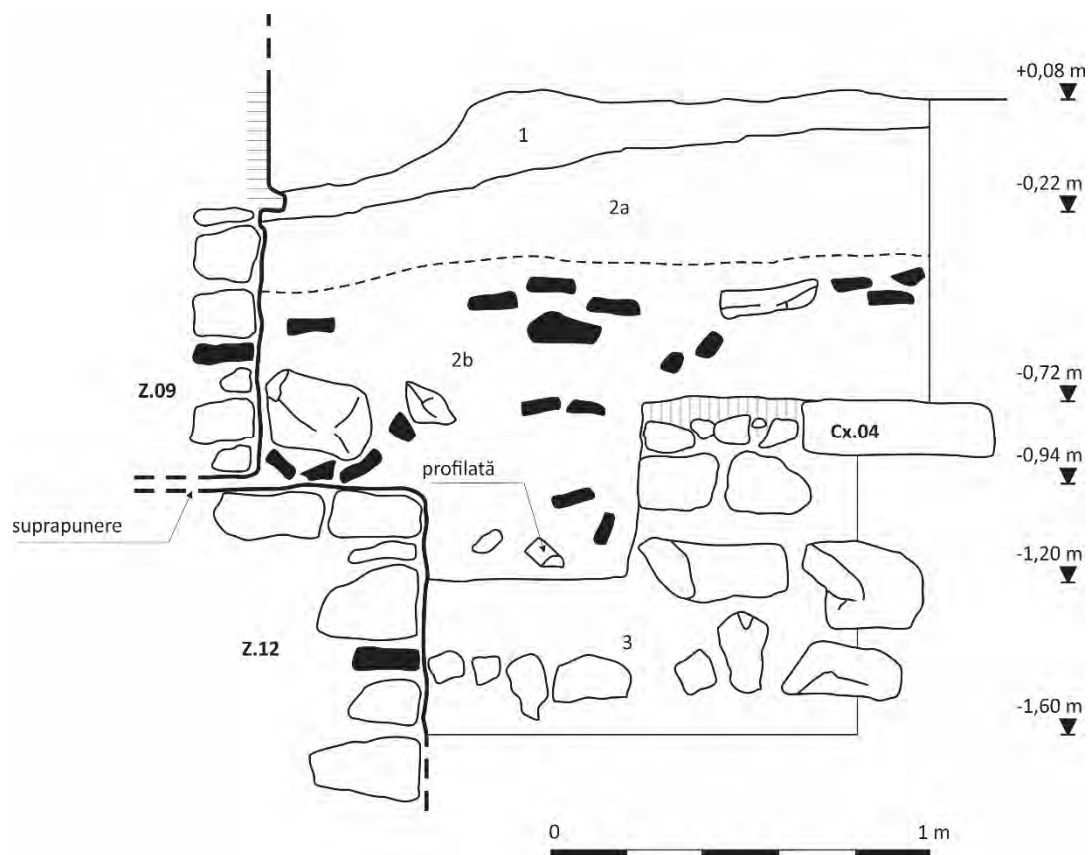
Mai la est (în S.05) stratigrafia a fost complet distrusă la construirea turnului-clopotniță. Deși s-a ajuns până la W-2,55 m, umplutura era un uniform amestec de negru, galben și oase umane, pigmentat cu mortar galben, rezultat al golirii complete a interiorului în vederea ridicării masivelor fundații (Fig. 23). Numai în partea superioară (W-1,15 m la sud de turn și de la W-0,75 m în turnul-clopotniță și la nord de turn) s-a putut observa o oarecare stratigrafie – molozuri de mortar galben amestecate sau în succesiune cu pământ negru bătătorit – dar puțin relevantă. La suprafață, nivelul de călcare actual era la W-0,24 m și avea forma unei șape de mortar groasă de câțiva centimetri, rezultat al unuia din șantierul de construcție mai recente, șapă ce sigila ruinele turnului, în același timp împiedicându-le să fie vizibile la suprafață, în pofida adâncimii lor absolut superficiale.

³⁰ Teglás 1909, p. 59.

³¹ Weiss 2013, p. 164.

³² Orbán 1889.

³³ Weiss 2013, p. 201.

Figura 25. Secțiunea S.06 – profil est, cu ruina bisericii vechi (Z.12) suprapusă de corul bisericii noi (Z.09) și resturi ale amenajării nivelului de călcare din interiorul corului (Cx.04). Legendă: 1. Moloz recent; 2a. Pământ brun, pigment mortar, materiale construcție; 2b. Pământ brun, pigment mortar, multă cărămidă spartă, câteva pietre, inclusiv profilate, fragmente cahle; 3. Pământ negru dur, pigment mortar, foarte multă piatră / Trench S.06 – drawing of the eastern side, with the ruin of the old church (Z.12) superposed by the choir of the new church (Z.09) and remnant of the structure of the inner stepping level of the choir (Cx.04). Explanation: 1. Recent rubble. 2a. Brownish soil, traces of mortar, and construction materials. 2b. Brownish soil, traces of mortar, many brick fragments, some stones, including several carved ones, and stove-tile fragments. 3. Compact dark soil, traces of mortar, and many stones.

Situația era oarecum asemănătoare și în S.10, dar acolo s-a păstrat o secvență stratigrafică mai puțin deranjată, pe profilul vestic, la 1,00 m distanță de latura de est a turnului. Săpătura de mică amploare și adâncimea de doar -1,20 m nu au fost edificatoare, stratigrafia relevând existența unor umpluturi moderne de pământ brun, amestecat cu fragmente de materiale de construcție, piatră și cărămidă, și urmele unor intervenții moderne. De remarcat este existența unui nivel de călcare surprins în grund la W-0,60 m, pe porțiunea lui Z.19 și Z.20. Credem că renunțarea la această amenajare s-a făcut în urma ultimului incendiu ce a avut loc în cadrul celei de a treia etape identificate (Fig. 22).

Materiale arheologice descoperite în interiorul corului

Straturile de umplutură evacuate din interiorul fostului cor au dus la descoperirea unui material arheologic sărac și, în general, de factură modernă. Totuși, au fost descoperite și materiale arheologice databile în perioada premodernă, precum fragmente ceramice, fragmente de cahle și pipe. Au mai fost descoperite în poziție secundară, la fel ca și în interiorul navei, fragmente arhitectonice,

obiecte metalice, materiale de construcție etc.

IV.3. Exteriorul bisericii

Structuri zidite

Informații despre structura bisericii au putut fi obținute numai în S.09, unde a fost cercetat primul contrafort vestic perpendicular de pe latura de nord (Fig. 2, 26).

Contrafortul are o fundație masivă (Z.18), mai lată decât partea vizibilă (elevația) cu 0,85 m pe latura sa estică, respectiv 0,65 m pe cea nordică. Zidăria fundației este foarte neregulată, sugerând că șanțul de fundare s-a adâncit într-o umplutură cu mulți bolovani, îngustându-se mult pe măsură ce s-a adâncit, respectiv până la -1,70 m. Zidăria fundației este din materiale amestecate, dar în principal s-a folosit piatră spartă de carieră de dimensiuni medii. În schimb, partea superioară a fundației a fost egalizată cu o șapă de mortar de var de culoare alb-gălbuie de bună calitate, care se află la -0,75 m adâncime față de baza tencuielii actuale. Pe platforma astfel creată s-a așezat elevația construită din blocuri de piatră grosier

prelucrate, provenite din două cariere diferite (Săndulești și Podeni), asizele fiind egalizate cu piatră de mici dimensiuni și material tegular roman. Blocurile de piatră ale contrafortului au dimensiunea de $1,10 \times 0,30 \times 0,30$ m sau $0,60 \times 0,60 \times 0,50$ m, liantul folosit fiind un mortar de var de culoare cenușie (Fig. 27).

Figura 26. Elevația laturii de nord a bisericii actuale în zona secțiunii S.09 / The aboveground structure of the present-day church near trench S.09.

Figura 27. Fundația celui mai de vest contrafort perpendicular nordic / The foundation of the westernmost northern perpendicular buttress.

În zidul nordic al navei se observă două zidării diferite, care, foarte probabil, reflectă două etape de construcție separate. Partea inferioară (între $-0,90$ m și $-1,70$ m – nivelul mormintelor, la care săpătura a fost oprită) prezintă un aspect neuniform, cu multe egalizări ale asizelor cu material tegular, și este legată cu un mortar de slabă calitate. Piatra folosită este de formă paralelipipedică de dimensiuni mici (între $0,15 \times 0,10$ m și $0,30 \times 0,20$ m). Segmentul de deasupra are în schimb un aspect mult mai unitar, liantul folosit fiind un mortar de var de bună calitate de culoare cenușie (Fig. 28). Piatra provine din carierele aflate în apropiere, bolovanii de râu fiind folosiți în proporție destul de mică, în schimb asizele au fost egalizate uneori cu fragmente de cărămidă romană. Diferența dintre cele două segmente este accentuată de faptul că fundația contrafortului este adosată segmentului inferior (Fig. 29), în schimb de la nivelul platformei de mortar zidăria contrafortului și aceea a bisericii sunt țesute.

Săpăturile pentru realizarea lucrărilor utilitare au scos la iveală la sud-vest de biserică ruinele mai multor ziduri (Fig. 2). Trei dintre ele (Z.14, Z.15 și Z.17) delimitează un perimetru în care s-a identificat un masiv strat de tegule romane, complet absent în exteriorul acestei zone, dar spațiul dintre Z.14 și Z.16 este ocupat de un pavaj de piatră. Se poate așadar aprecia că primele trei ziduri delimitau o încăpere, iar cel de al patrulea un spațiu de trecere lat de cca 1,30 m (Fig. 30).

Cu excepția lui Z.15, toate zidurile sunt clădite din piatră legată cu mortar. Z.15 prezintă și câteva cărămizi în structură, precum și mici decroșări, ce pe vest se largesc de la nord spre sud în timp ce pe est se micșorează pe aceeași direcție menționată, indiciu clar că a avut loc la un moment dat o refacere a acestuia, pe un traseu ușor diferit de cel anterior. Cercetarea având loc în contextul introducerii rețelelor de gaze și electricitate, spațiul de lucru a fost limitat, astfel încât situația acestor ziduri și a structurilor din care făceau parte nu a putut fi elucidată.

Mai multe informații despre Z.15 au fost obținute cu ocazia coborârii nivelului de călcare, când s-a văzut că acesta a fost adosat contrafortului sud-vestic al bisericii, cel mai probabil în perioada modernă. De altfel, într-una dintre reprezentările bisericii din secolul al XVIII-lea apare și această structură³⁴. Desenul prezintă o mică intrare în curtea bisericii și un zid de împrejmuire al acesteia, iar contrafortul apare cu o prelungire care ar corespunde acestui zid. Incluzând decroșările, lățimea fundației lui Z.15 este de 0,82 m (Fig. 31).

³⁴ Nagy 1973, pl. 69; Weiss 2013, p. 158.

Figura 28. Fundația navei în dreptul celui mai de vest contrafort perpendicular nordic / The foundation of the nave near the westernmost northern perpendicular buttress.

Figura 29. Detaliu cu adosarea fundației celui mai de vest contrafort perpendicular nordic la fundația navei / Close-up with the abutment of the foundation of the westernmost northern perpendicular buttress onto the foundation of the nave.

a

b

Figura 30. Ruine descoperite în cursul lucrărilor utilitare, aparent delimitând o alee pavată cu piatră; vedere dinspre sud (a) și dinspre nord (b) / Ruins uncovered during utilitarian works, seemingly defining a stone-paved alley, as seen from the south (a) and from the north (b).

a

b

Figura 31. Rest de zid în dreptul contrafortului de sud-vest al bisericii actuale; vedere dinspre sud-vest (a) și nord-est (b) / Wall remnant next to the south-western buttress of the present-day church, as seen from the south-west (a) and from the north-east (b).

În ceea ce privește zidurile corului, cercetarea nu ne-a oferit ocazia să înregistrăm detalii. Fața zidului sudic era complet spartă de o intervenție neclară, în vreme ce spre nord zidăria medievală era parțial mascată de construcții moderne – beciul locuinței clopotarului, descoperit în S.05. A putut fi identificat totuși un contrafort nordic, integrat în latura de vest a beciului menționat (Z.13B). De pe pavajul beciului a fost recuperat un fragment din pervazul unei ferestre gotice a bisericii.

a

b

Figura 32. Latura interioară de nord a corului în secțiunea S.05, cu cele două faze de construcție; vedere de ansamblu (a) și detaliu (b) / The northern inner side of the choir in trench S.05, with its two construction phases; overview (a) and close-up (b).

În limitele săpăturii, s-au putut observa blocurile masive de piatră ale elevației și s-a determinat o lungime a contrafortului de 1,70 m; delimitarea dintre elevație și fundație a fost constatată la W-0,85 m. Fundația decroșată a fost complet martelată în încercarea de a da peretelui pivniței o formă mai dreaptă, dar se pare că inițial avea o bază masivă, ce ieșea în exterior cu cel puțin 0,80 m față de linia elevației.

Contrafortul simetric de pe latura de sud a dispărut complet, demantelarea sa sistematică fiind probabil unul din motivele pentru care fața exterioară a laturii de sud a corului a fost distrusă iar zidul se prezintă în momentul actual cu o lățime de numai 0,70 m³⁵ (Fig. 23).

Datorită originii ei foarte recente, nu s-a încercat o investigație de amploare a pivniței casei clopotarului. Latura ei de sud (Z.13A) constă dintr-un perete de cărămidă ce cămășuiește fața exterioară a corului și începe să se boltească la cca W-0,90 m. Latura de vest (Z.13B) reutilizează în mare contrafortul corului. S-a încercat o îndreptare a fundației acestuia pe linia elevației, dar într-un mod foarte brutal, rezultând o zidărie neregulată, ce nu pare să fi fost tencuită vreodată. Intervențiile constructive s-au limitat la zona de la nord de linia elevației, unde latura contrafortului a fost prelungită cu o zidărie de cărămidă, ocazional amestecată cu piatră. Chiar în dreptul contrafortului, reutilizând blocul său de colț, a fost amenajată o nișă

³⁵ Latura de nord are 0,85 m lățime în partea superioară, la care se adaugă fundația masiv decroșată.

boltită, lată de 0,70 m (pervazul nișei s-a păstrat la W-0,85 m), la cca 0,70 m înălțime față de pavajul de piatră și cărămidă al pivniței. În porțiunea vizibilă, zidurile casei clopotarului au fost demantelate la W-0,20–0,35 m, în pantă descendentă de la sud la nord, ceea ce corespunde tendinței generale a unui nivel mai ridicat înspre biserică și mai scăzut pe măsură ce ne depărtăm de ea. Această locuință se mai afla în picioare în perioada interbelică.

Coordonate stratigrafice

S.09, deschisă pe latura de nord a navei (Fig. 2, 26–27, 33–34), a fost singura unitate de cercetare care a furnizat informații stratigrafice mai consistente. Zona este marcată de numeroase umpluturi, întrerupte de amenajări moderne. De remarcat este descoperirea unei

amenajări a curții din piatră de râu, la -0,80 m, pe nivelul căreia au apărut materiale arheologice. În unghiul interior al contrafortului, pe decroșul fundației, au ieșit la iveală oseminte umane în poziție secundară, probabil rezultate din săparea șanțului de fundare.

Celelalte săpături efectuate în exteriorul navei au fost superficiale, de regulă limitându-se la straturile vegetale și umpluturile foarte recente – de fapt, atât cât era necesar pentru introducerea instalațiilor utilitare, până la adâncimi de maxim -0,70 m (electrica), respectiv -1,10 m (gazele). Se cuvine totuși menționată prezența unei mari cantități de piatră de-a lungul laturii de nord a navei, inclusiv fragmente profilate (Fig. 37).

La vest de biserică, imediat sub actualul nivel de călcare, au fost identificate dale provenind din pavajul – de secol XIX (?) – ce ducea la portalul de vest.

Figura 33. Amenajări ale terenului vizibile pe latura de nord a bisericii, în profilele secțiunii S.09; vedere dinspre vest (a) și sud (b) / Terrain leveling works, noted north of the church, in trench S.09, as seen from the west (a) and south (b).

Figura 34. Groapă în șapa de nord a fundației celui mai de vest contrafort perpendicular nordic; vedere de ansamblu (a) și detaliu (b) / Hole in the mortar layer of the foundation of the westernmost northern perpendicular buttress; overview (a) and close-up (b).

La sud-vest de biserică, în perimetrul delimitat de Z.14, Z.15 și Z.17 a fost identificat un strat masiv de tegule romane, unele șampilate, gros de 20–30 cm, și care s-a conturat la -0,30–0,40 m de la nivelul actual de călcare. Sub acesta urmează un strat de pământ brun-

negricios, destul de compact, cu urme de mortar, care, în dreptul lui Z.17, este gros de cca 15 cm și suprapune o șapă de mortar galben, groasă de cca 5 cm, ce definește un nivel de călcare. Șapa s-a conturat și la est de Z.17, în exteriorul perimetrului conturat de ziduri, unde nu mai

este suprapusă de tegule. Tot în exteriorul perimetrului, la sud de Z.14, între acesta și Z.16, a apărut un pavaj de piatră, conturat la nivelul limitei inferioare a stratului de tegule. Cercetarea având loc în limitele impuse de lucrările utilitare, situația nu a putut fi elucidată.

Stratigrafia din exteriorul corului a putut fi observată numai în capătul de sud al lui S.05 (Fig. 2, 23), unde corespunde aproape complet celei înregistrate anterior în S.02. Astfel, de la actualul nivel de călcare în jos avem vegetal actual până la W-0,40 m, apoi un strat de brun-cenușiu, pigmentat cu mortar, ce prezintă ocazional pietre, cărămizi și oase. Sub acesta se conturează un strat de moloz cu foarte multă piatră și cărămidă, a cărui limită superioară, pe profilul de vest, coboară de la W-0,45 m (40 cm grosime) în dreptul zidului corului la W-1,00 m, la 2,50 m mai spre sud (cca 20 cm grosime). Urmează apoi, până la fundul săpăturii (W-1,40 m) pământ brun slab pigmentat cu mortar, ce prezintă numai foarte rar piatră sau fragmente mici din cărămidă. Acest strat este întrerupt de două lentile, una de mortar (W-1,15 m) și una de cărbune (W-1,40 m), ce prezintă ambele aceeași pantă descendentă de la nord la sud și de vest la est, mai bine conturată de nivelul de pietre de mai sus. În dreptul zidului corului, pe 20–30 cm, sunt foarte mulți bolovani, cu ceva mortar sfărâmat printre ei – fața zidului este însă spartă, iar bolovanii suprapun lentila de cărbune. Cel mai probabil aceștia pot fi puși în legătură cu lentila de mortar, dar situația nu este concludentă.

La nord de cor, săpătura desfășurată în cadrul lui S.05 a avut loc în umplutura pivniței casei clopotarului, ce consta dintr-un moloz cu pietre, cărămizi și materiale foarte recente. Lucrările s-au oprit la W-1,60 m, pe pavajul de piatră și cărămidă al pivniței.

Materiale arheologice descoperite în exteriorul navei

Materialele arheologice descoperite în exteriorul navei bisericii sunt în mare parte moderne, aflându-se în straturile de umplutură și depuneri recente. Majoritatea materialelor arheologice au fost descoperite la supravegherea lucrărilor de introducere a utilităților. Noutatea o constituie descoperirea unui bogat material tegular roman refolosit până în perioada modernă în preajma lăcașului de cult.

V. ELEMENTE DE CRONOLOGIE RELATIVĂ ȘI ABSOLUTĂ

Deși au fost recuperate mai multe monede din straturi sau din umpluturile mormintelor, contextul acestora face ca niciuna dintre ele să nu fie direct relevantă pentru evoluția monumentului. Mormintele înseși nu se află în relație directă cu niciun zid, singura certitudine fiind că sunt morminte de interior, care au deranjat morminte anterioare, oasele mai vechi fiind aruncate peste defunct înainte de umplerea gropii.

Cea mai importantă dintre monedele descoperite este un *parvus* de la Carol Robert de Anjou (1308–1342). Moneda este datată în intervalul 1330–1336 și se află în strânsă corelație cu atestarea documentară a mănăstirii augustiniene. Au mai fost descoperite și alte monede medievale emise de regii Ungariei – Sigismund de Luxemburg (1387–1437) și Matia Corvin (1462–1490) –, dar și de orașul Elbing, sub ocupație suedeză. Celelalte monede descoperite sunt moderne, emisiuni monetare din Imperiul Austriac, de la Maria Tereza (1740–1780) și Francisc I (1792–1835) (Fig. 35).

Figura 35. Descoperiri numismatice și piese de port: 1. Parvus: Regatul Ungariei, Carol Robert de Anjou, 1330–1336; 2. denar: Regatul Ungariei, Sigismund de Luxemburg 1390–1427; 3. monedă: Regatul Ungariei, Matia Corvin (?); 4. denar subaerat (fals de epocă?): Regatul Ungariei, Sigismund de Luxemburg, 1390–1427; 5. piese de vestimentație din bronz și argint aurit / Numismatic finds and clothing accessories: 1. Parvus: Kingdom of Hungary, Charles Robert of Anjou, 1330–1336; 2. denar: Kingdom of Hungary, Sigismund of Luxembourg, 1390–1427; 3. coin: Kingdom of Hungary, Matthias Corvinus (?); 4. denar fourrée (historical counterfeit?): Kingdom of Hungary, Sigismund of Luxembourg, 1390–1427; 5. clothing accessories made of bronze and gilded silver.

În general, cantitatea de materiale descoperită este foarte redusă, dacă facem abstracție de fragmentele de piatră fasonată, de materialul tegular roman și de materialele recente, ce includ monede din secolele al XVIII-lea și al XX-lea, cele mai multe recuperate la amenajarea nivelului de călcare din interiorul bisericii. Fragmente de cahle smălțuite, decorate cu lei și embleme heraldice, recuperate din umpluturile de deasupra pavajului corului (Cx.04), datează momentul acestora în epoca modernă timpurie (Fig. 36).

Lipsa ceramicii antice este cel mult un indiciu că reutilizarea masivă de *spolia* romane atât în construcția și amenajarea bisericii, cât și a tuturor structurilor din zonă, se datorează transportării acestora din altă locație.

Drept urmare, reconstituirea evoluției sitului trebuie să se bazeze pe relațiile dintre ziduri, pe stratigrafie și informații istorice. În baza acestora, cel mai vechi element este Z.12, o latură de nord ușor decalată către sud față de latura de nord actuală, cu un arc de triumf sprijinit pe umeri. Cota celui mai vechi pavaj descoperit în navă, făcut din tegule romane, indică că acesta aparține primei etape. La un moment dat, latura de nord a bisericii a fost demolată și reconstruită pe un aliniament puțin mai nordic, iar în același timp s-a construit și latura de est a Lettner-ului. Alte indicii ce ar putea avea legătură cu acest moment ar fi faptul că absida corului suprapune un mormânt (cercetare din 2010) și faptul că postamentul celui mai vestic contrafort al navei este adosat, către est, fundației acesteia. Un alt moment, probabil apropiat în timp, din cauză că nivelul de călcare din interiorul navei rămăsese același, este construirea laturii de vest a Lettner-ului, adosată navei. Un incendiu a dezafectat acest nivel de călcare, iar după un al doilea incendiu s-a procedat la demolarea laturii de vest a Lettner-ului.

În privința datei exacte a dispariției corului, săpăturile nu au putut aduce lumină. Turnul-clopotniță și casa clopotarului sunt structuri recente, relativ bine documentate istoric, iar despre intervențiile ce au dus la demolarea parțială a fundației laturii de sud a corului tot ce putem spune este că au avut loc anterior unui incendiu (?). În ceea ce privește structurile identificate la sud-vest de biserică, în pofida reutilizării masive a materialului de construcție roman, acestea sunt cel mai probabil medievale sau modern timpurii. O parte dintre ele erau încă în funcțiune la începutul secolului al XVIII-lea, dar, investigația lor fiind foarte limitată, orice altă afirmație cronologică ar fi complet gratuită.

Analiza etapelor de construcție pe baze stratigrafice a arătat o conexiune clară între modificările bisericii și urmele lăsate de incendii, în mare parte generate de conflictele armate de care Turda nu a dus lipsă.

Se cunosc cel puțin trei mari situații conflictuale în care Turda a fost implicată, fiind incendiată tot de atâtea ori. Paradoxal, acestea corespund cu cele trei niveluri de

arsură consistente identificate atât în cercetarea efectuată la biserică, cât și la cea efectuată asupra Casei Cămării, clădire aflată în apropiere și cercetată de asemenea arheologic³⁶.

Primul dintre ele se referă la evenimentele legate de incendierea orașului de către trupele lui Giorgio Basta în anul 1601 și devastarea bisericii de către trupele de mercenari ale acestuia, informații oferite de către Orbán Balász pe baza cronicii lui Szalárdi János³⁷. A doua incendiere trebuie pusă pe seama incursiunilor otomane-tătare conduse de vizirul Köse Ali Pașa de la mijlocul secolului al XVII-lea, relatate de către Evlia Celebi³⁸. Ultima dintre marile incendieri trebuie plasată la începutul secolului al XVIII-lea, în cadrul evenimentelor răscoalei antihabsburgice conduse de principele Francisc Rákóczi al II-lea (1703–1711). În acest context, orașul Turda, fidel principelui, a fost ocupat, prădat și incendiat de o parte a trupelor imperiale dislocate în această zonă, aflate sub conducerea colonelului danez Tiede³⁹.

VI. CONCLUZII GENERALE

În urma cercetărilor din anii 2018–2020, corelate cu rezultatele obținute anterior, se pot face următoarele afirmații:

1. Încă nu există niciun indiciu că situl a fost utilizat înainte de Evul Mediu, dar, stratigrafia fiind grav afectată de morminte și intervenții târzii, această posibilitate nu poate fi exclusă, mai ales că, în apropiere, la cercetările efectuate la Casa Cămării, au fost descoperite urme ale unor locuiri preistorice.

2. La cercetarea laturii de nord a bisericii au fost sesizate două etape de construcție: o fundație aflată cu cca 0,50 m spre interiorul bisericii, suprapusă de fundația și elevația actualei biserici. Cercetarea a fost prea limitată pentru a putea stabili un diagnostic mai clar al acestei succesiuni, astfel că nu putem spune cu certitudine dacă situația constatată a reprezentat o etapă finită sau doar o întrerupere a unui șantier de construcție. Prima etapă a avut un arc de triumf susținut de piloni de zidărie avansați spre interior, iar axul general al acestei clădiri a fost ușor diferit. O primă pardoseală sesizată în interiorul navei a aparținut foarte probabil acestei etape.

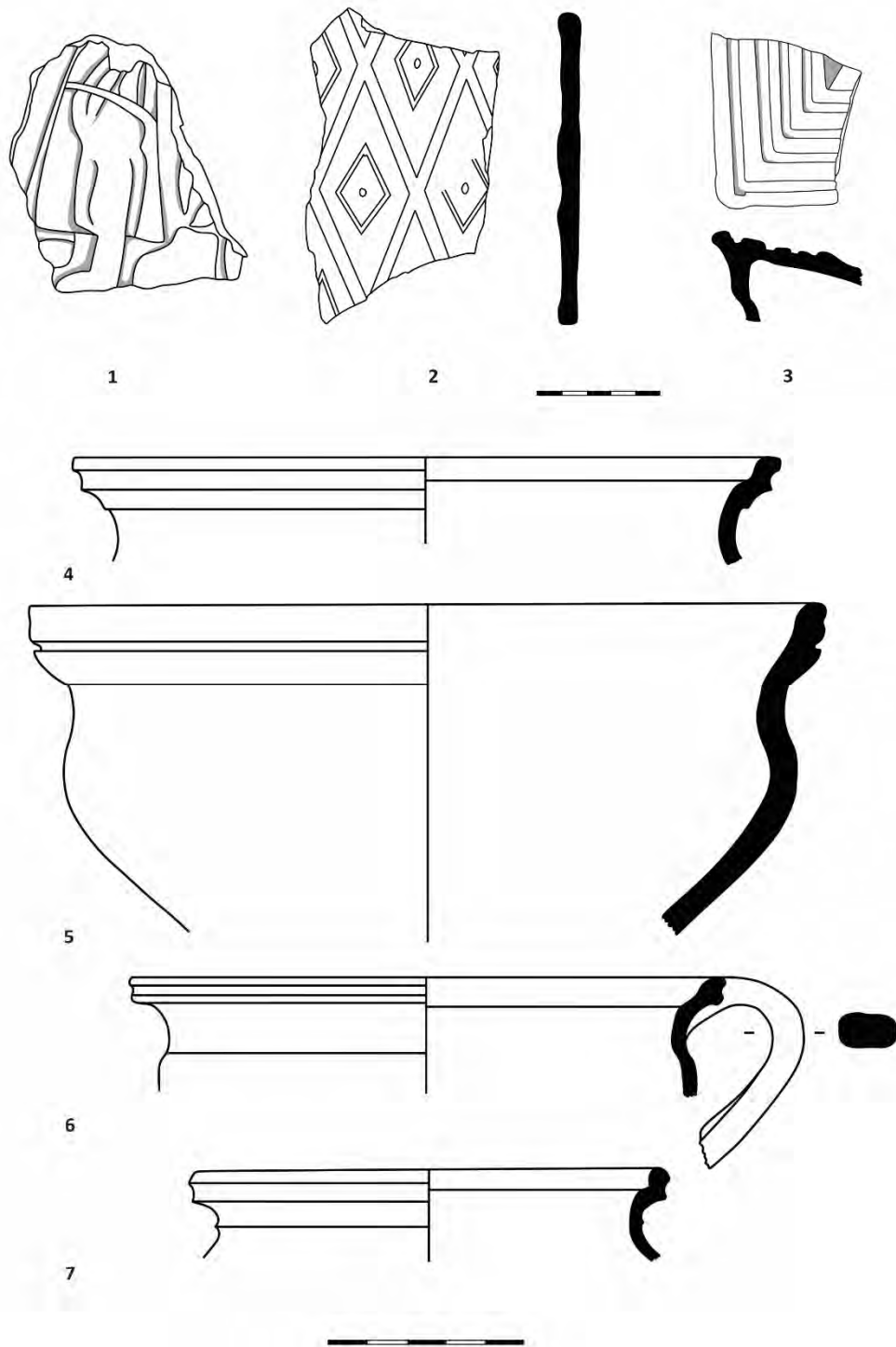
Latura de nord a navei și corului bisericii actuale a fost așezată pe zidăria descrisă anterior, dar cu această ocazie deschiderea arcului de triumf la nivelul parterului a fost anulată, fiind înlocuită cu un perete plin în care a fost rezervată o singură deschidere de dimensiunile unei uși, prevăzută cu montanți din piatră. Pragul din piatră al acestei intrări se afla la W-0,60 m, dar nivelul de călcare în navă era situat mai jos, cu o pardoseală din pietre și cărămizi.

³⁶ Groza 2018, p. 94–110.

³⁷ Orbán 1889, p. 336.

³⁸ *Călători străini...*, p. 548.

³⁹ Mureșan 1968, p. 17.

Figura 36. Descoperiri ceramice (secolele XV–XVII). 1–3. Cahle; 4–7. Vase ceramice / Ceramic finds (15th–17th centuries): 1–3. Stove tiles; 4–7. Pottery.

Figura 37. Descoperiri variate: 1–3. Fragmente arhitectonice; 4. Fragment de balustradă (Lettner); 5. Ochi de vitraliu; 6. Vas de sticlă; 7. Fragment de piatră tombală / Various finds: 1–3. Architectonic fragments; 4. Railing fragment (from the rood screen); 5. Circular glass window panel; 6. Glass vessel; 7. Fragmentary funerary stone.

Posibil în legătură cu acest moment ar putea fi puse și alte două intervenții:

2a. O posibilă extindere a navei cu traveea vestică, operațiune sugerată de plasarea portalurilor laterale în a doua travee estică a navei, de diferențele de nivel ale soclului, de iregularități în elevație și de faptul că fundația mult decroșată a celui mai vestic contrafort perpendicular de pe nord este, pe est, adosată fundației navei.

2b. Extinderea unui eventual cor mai vechi către est și formarea corului foarte lung al bisericii medievale, a cărei absidă a deranjat groapa unui mormânt.

În stadiul actual al cercetărilor rămâne însă incert dacă aceste intervenții (2a și 2b) au avut loc deodată sau în două sau trei etape. Asemănarea dintre contrafortul de nord-vest al navei (cercetat în S.06) și contrafortul nordic al corului (cercetat parțial în S.05) ar putea susține o singură etapă majoră în care o biserică a fost extinsă atât spre est cât și spre vest – cândva la începutul secolului al XIV-lea.

3. Rămâne de asemenea incert momentul în care s-a format Lettner-ul propriu-zis, prin construirea unei laturi de vest în care de asemenea a fost rezervată o intrare. Cert este că această latură a constat dintr-un perete plin, adosat pereților navei, atât către nord, cât și către sud. Nivelul de călcare de sub Lettner a fost la un moment dat refăcut, în urma unui incendiu. Desființarea acestei structuri a fost cauzată de altfel tot de un incendiu: peretele de vest a fost demolat, iar molozul a fost utilizat pentru a aduce nivelul de călcare din navă aproximativ la cota actuală.

4. Demolarea corului a avut loc într-un moment nu foarte clar precizat, dar cu certitudine după Reformă. Pe locul său, au fost ridicate două noi structuri – un turn clopotniță, în interior, și casa clopotarului, pe latura de nord. Turnul clopotniță se va prăbuși în anul 1862, iar casa clopotarului va fi demolată în secolul al XX-lea. Casa parohială, ce a suprapus colțul său de sud-est, încă mai există.

5. Tot la începutul secolului al XX-lea, biserica primește în mare aspectul actual, ridicându-se turnul pe latura de sud, în manieră istoricizantă.

6. În zona de sud-vest au existat o serie de structuri, a căror datare rămâne pe moment imposibilă. Dintre acestea:

- trei ziduri formau un compartiment, în interiorul căruia s-a prăbușit un acoperiș din tegule romane.
- unul dintre acestea trei, cel mai vestic, aflat în continuarea contrafortului de sud-vest al bisericii, pare a fi avut o refacere, și era încă vizibil în secolul al XVIII-lea.
- cel mai sudic dintre cele trei ziduri, împreună cu cel de al patrulea formau un spațiu de trecere îngust (alee?), pavat cu piatră.

7. Așa cum am arătat încă de la începutul acestui raport, cercetarea arheologică realizată până în prezent la

Biserica reformată Turda Veche a fost una conjuncturală, determinată de întrebările pe care restaurarea le-a pus și de activitățile efective din șantier. Datele noi despre biserică sunt remarcabile, dar departe de a clarifica cu totul evoluția acestei clădiri importante, iar despre structurile mănăstirii augustiniene încă nu știm mai nimic. În consecință, această etapă nu poate fi considerată altceva decât o investigație preliminară.

MULȚUMIRI

Autorii mulțumesc domnului preot Nagy Albert de la Parohia Reformată Turda, pentru faptul că a sprijinit această etapă de cercetare, pe care, de altfel, a făcut-o posibilă prin asigurarea resurselor umane. Antreprenorul general al lucrării, SC Decorint SRL din Cluj Napoca, și celelalte echipe asociate pentru a duce la capăt restaurarea au cooperat în mod constant pentru derularea activităților de supraveghere arheologică, acceptând prezența arheologilor în șantier fără ca acest lucru să fi fost impus în mod expres.

Mulțumiri speciale sunt adresate colegului nostru dr. Weiss Atilla, istoric de artă și principalul specialist în istoria Bisericii Reformate Turda Veche, a cărui asistență prietenoasă a fost de mare ajutor în multe momente dificile. Pentru contribuții la materialul de față, mulțumim domnilor dr. Emanoil Pripon (conservare și identificare monede) și dr. Gabriel Andreica (realizarea planșelor cu materiale).

BIBLIOGRAFIE

- Bicsok 2001 – Z. Bicsok, *Torda város története és statútuma. Cspikés Elek kézírata 1823-ból*, Kolozsvár, 2001.
- Călători străini... – ***, *Călători străini despre Țările Române*, vol. 6, București 1976.
- DIR.C.I – *Documente privind istoria României. Veacul: XI, XII și XIII. C. Transilvania. Vol. I (1075–1250)*, București, 1951.
- DIR.C.II – *Documente privind istoria României. Veacul: XIII. C. Transilvania. Vol. II (1251–1300)*, București, 1952.
- Groza 2016 – H. Groza, *Cercetări inedite la Casa Cămării de Sare din Turda*, Cultura Medieșană 5, 2016, p. 30–37.
- Groza 2018 – H. Groza, *Casa Cămării de Sare de la Turda. Etape de edificare*, Acta Terrae Fogarasiensis 7, 2018, p. 94–110.
- Groza 2020 – H. Groza, *Cercetări arheologice la Biserica Reformată Turda Veche*, în: P. L. Szócs (ed.), *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania / Középkori egyházi építészet Erdélyben / Medieval Ecclesiastical Architecture in Transsylvania*, vol. 6, Satu Mare, 2020, p. 161–180.
- Huszár 1979 – L. Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, München, 1979.
- Marcu et alii 2011 – D. Marcu, G. Izdrăilă, C. Florescu, H. Groza, *Turda, jud. Cluj. Punct: Turda Veche – Biserica reformată (138)*, CCA, campania 2010, Sibiu, 2011, p. 242–243.
- Mureșan 1968 – C. Mureșan, *Monumente Istorice din Turda*, București, 1968.
- Nagy 1973 – M. Nagy, *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták, XVII-XVIII. Századi erdélyi összeírások és leltárak*, Bukarest, 1973.
- Niedermaier 1977 – P. Niedermaier, *Turda. Dezvoltarea urbanistică a unui centru minier până în secolul al XVII-lea*, ActaMN 14, 1977, p. 315–336.
- Orbán 1889 – B. Orbán, *Torda város és környéke*, Budapest, 1889.
- Teglás 1909 – I. Teglás, *Caietul 39*, 1909 (manuscris, colecție privată Bajusz István).
- Weisz 2013 – A. Weisz, *Monumente ecleziastice și medievale din orașul Turda*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 2013 (manuscris, Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”).

